

บทที่ 3

แหล่งโบราณคดี และโบราณวัตถุสมัยทวารวดี

ความเข้าใจเรื่องวัฒนธรรมทวารวดี

คำว่า “ทวารวดี” มาจากชื่อว่า “ทวารกะ” (DVARAKA) แปลว่าปากประตู หรือประตู การค้า มีนัยหมายถึงนครที่มีทะเลล้อมรอบหรือติดต่อถึงทะเล ทำให้ค้าขายได้สะดวก ถือเป็นชุมทางการค้าหรือ GATEWAY ในพื้นที่ภูมิภาคแถบนี้ เป็นอาณาจักรที่รุ่งเรืองอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11–14 (ธิดา สาระยา, 2545, หน้า 10) ชื่อของ “ทวารวดี” ปรากฏอยู่ในเอกสารจีนหลายฉบับ ในประวัติศาสตร์ราชวงศ์ถังกล่าวถึงกษัตริย์แห่งอาณาจักร ตู๋-เหอ-หลอ หรือ ตู๋-เหอ-หลอ หรือ โด-โล-โป-ติ ส่งบรรณาการไปยังราชสำนักของเต๋ราชวงศ์ถังในปี พ.ศ. 1181 และ พ.ศ. 1192 บันทึกการเดินทางของคณะสงฆ์จีนชื่ออี้จิง (อี้จิง หรือ จีเจิง) กล่าวถึงประเทศ ตู๋-เหอ-โป-ติ สารานุกรมทุ่งเต๋ียน (เขียนในพุทธศตวรรษที่ 16) กล่าวถึงอาณาจักร ตู๋-เหอ และ ตู๋-เหอ-หลอ ว่าอาณาจักรดังกล่าวทำเหรียญตรงขึ้นใช้ในท้องตลาด และจากบันทึกของพระภิกษุเหียนจิง (พระถังซำจั๋ง) กล่าวถึงอาณาจักรแห่งหนึ่งชื่อ โด-โล-โป-ติ ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่าตรงกับภาษาสันสกฤตคือ ทวารวดี ตั้งอยู่ระหว่างอาณาจักรศรีเกษตรและอีสานปุระ (ธิดา สาระยา, 2545, หน้า 11) นอกจากนี้นักโบราณคดียังพบเหรียญเงินจารึกข้อความ เป็นประโยคภาษาสันสกฤต ตัวอักษรปัลลวะ กำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 ว่า “ศรีทวารวดี ศวรปุณณะ” ซึ่งแปลว่า บุญของพระราชาแห่งศรีทวารวดี (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2541, หน้า 69-86) เป็นการยืนยันถึงอาณาจักรของพระองค์ รวมถึงการมีตัวตนจริงของอาณาจักรหรือรัฐ โบราณยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย

การกระจายของวัฒนธรรมทวารวดีเกิดขึ้นบริเวณดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16* รูปแบบการตั้งถิ่นฐานเมืองโบราณ ศาสนาและความเชื่อ รวมทั้งงานศิลปกรรมที่มีลักษณะร่วมกันอยู่ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการเชื่อมโยงอันแสดงถึงการแพร่กระจายของวัฒนธรรมทวารวดีทั่วภูมิภาคของประเทศไทย แต่อำนาจของอาณาจักร หรืออำนาจทางการเมืองก็มิได้มีหลักฐานยืนยันถึงการรวมศูนย์อำนาจการปกครองแต่อย่างใด คงเป็นระบบกษัตริย์ที่มีการปกครอง แบบเมืองเล็กเมืองน้อยอยู่ในหลายบริเวณ เช่น บริเวณลุ่มแม่น้ำ

* นักโบราณคดีส่วนใหญ่มีความเห็นว่า การเริ่มต้นของวัฒนธรรมทวารวดีน่าจะมีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8-9 โดยอ้างถึงโบราณวัตถุ เช่นพระพุทธรูปในศิลปะแบบอมราวดี โดย สม.จ.สุภัททสิขี ศิขกุล เห็นว่าจารึกที่พบในสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคกลางนั้น พบในตอนปลายยุคสมัย คือตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา

เจ้าพระยา ได้แก่ นครปฐม อุททอง และลพบุรี เป็นต้น จากการพบหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมไปยังส่วนต่าง ๆ โดยเฉพาะตามลุ่มแม่น้ำที่สำคัญ เช่น ในเขตภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ และภาคใต้ น่าจะมีรัฐหรืออาณาจักรของตนเองต่างหาก แต่มีลักษณะรูปแบบของวัฒนธรรม ศาสนาและศิลปกรรมที่คล้ายคลึงกัน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2543, หน้า 50)

การสำรวจของกองโบราณคดี กรมศิลปากร ถึงตำแหน่งที่ตั้งของเมืองโบราณที่มีหลักฐานเกี่ยวข้องกับหรือสัมพันธ์กับรูปแบบของวัฒนธรรมทวารวดี มีปรากฏทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2547) ได้กล่าวถึงรูปแบบลักษณะของเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวซึ่งทั้งหมดมีประมาณ 107 เมือง กระจายตัวอยู่ทั่วทุกภูมิภาค บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางและตะวันออกมีประมาณ 70 เมือง

ภาคเหนือและภาคใต้มีประมาณ 1-2 เมือง ที่เหลือจะพบอยู่ในที่ราบสูงโคราชของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ประมาณ 30 เมือง (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 31-32) สภาพโดยทั่วไปของเมืองโบราณในสมัยทวารวดีจะตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำ ในเขตที่สามารถติดต่อกับชุมชนอื่นได้สะดวก ส่วนใหญ่เมืองในระยะเริ่มแรกจะเกิดขึ้นตามบริเวณชายฝั่งทะเล หรือตามเส้นทางการค้าในสมัยโบราณ (จีน-อินเดีย) และพบว่ามีกระจายตัวเข้าสู่ภูมิภาคตอนในตามที่ราบลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ (ธิดา สาระยา, 2532, หน้า 46-47) ดังนี้

1. ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน บริเวณนี้มีชุมชนอาศัยอยู่มาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ และเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์จนถึงยุคทวารวดี ได้มีการขุดค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากในสมัยก่อนทวารวดีที่แสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้มีการติดต่อหรือเป็นเส้นทางผ่านทางการค้าในสมัยโบราณ กลุ่มเมืองที่สำคัญได้แก่ เมืองนครชัยศรี เมืองกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม เมืองอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 74)

2. ลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก พบเมืองโบราณอยู่เป็นจำนวนมากทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาดังแต่ จังหวัดลพบุรี จังหวัดสระบุรี จนกระทั่งถึงเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ส่วนทางตะวันตก ต่อเนื่องจากกลุ่มเมืองโบราณในเขตจังหวัดอ่างทอง จังหวัดสิงห์บุรี จังหวัดชัยนาท จังหวัดนครสวรรค์ เมืองโบราณที่สำคัญ คือ เมืองโบราณลพบุรี เมืองคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี เมืองอู่ตะเภา จังหวัดชัยนาท เมืองจันทเสน จังหวัดนครสวรรค์ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 74)

3. ลุ่มแม่น้ำบางปะกง ครอบคลุมพื้นที่เขตภาคตะวันออก ได้แก่ จังหวัดปราจีนบุรี จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดนครนายก จังหวัดชลบุรี และจังหวัดจันทบุรี เมืองโบราณที่สำคัญ

ได้แก่ เมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองคงละคร จังหวัดนครนายก (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 74)

สำหรับในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเราได้พบเมืองโบราณในเขตลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ เช่น เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา เมืองนครจำปาศรี เมืองคันธารวิสัย จังหวัดมหาสารคาม เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นต้น รวมทั้งยังพบในเขตจังหวัดชัยภูมิ จังหวัดยโสธร จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดหนองคาย จังหวัดขอนแก่น จังหวัดสกลนคร และจังหวัดอุดรธานี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 75)

ในภาคเหนือมีเมืองที่อาจจัดเป็นเมืองโบราณในสมัยทวารวดีคือเมืองหริภุญชัย* และเมืองบิหารในเขตจังหวัดลำพูนและจังหวัดเชียงใหม่ อีกเมืองที่มีหลักฐานการติดต่อกับที่ราบลุ่มภาคกลางในสมัยทวารวดีคือ เมืองไตรตรึงส์ จังหวัดกำแพงเพชร (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2543, หน้า 74)

ส่วนภาคใต้ได้มีการพบหนึ่งเมืองคือ เมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 74) และอาจจะมีเมืองอีกหลายเมืองที่ร่วมสมัยกันอยู่แต่ไม่ถูกจัดอยู่ในสมัยวัฒนธรรมแบบศรีวิชัย**

ลักษณะรูปแบบของเมืองโบราณในสมัยทวารวดี โดยทั่วไปนั้น เมืองจะมีลักษณะการวางผังที่ไม่ตายตัวหรือไม่เป็นรูปแบบเรขาคณิต จะพบรูปแบบตั้งแต่ วงกลม วงรี และเกือบเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทั้งหมดนี้ขึ้นอยู่กับภูมิประเทศและการวางตัวของเมืองตามลำน้ำ ลักษณะของเมืองมักจะมีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ โดยทั่วไปจะมีเพียงชั้นเดียว ทั้งนี้คงเป็นเรื่องของการป้องกันอุทกภัย สาธารณูปโภคและอาจรวมถึงการป้องกันภัยต่าง ๆ ด้วย สำหรับการตั้งอาคารบ้านเรือนนั้น ไม่พบหลักฐานสิ่งก่อสร้างประเภทที่อยู่อาศัย หลักฐานที่เหลืออยู่ได้แก่ซากโบราณสถาน ส่วนใหญ่เป็นฐานเจดีย์ หรือฐานอาคารขนาดเล็กก่อด้วยอิฐ ที่ได้พบทั้งในกำแพงเมืองและนอกกำแพงเมือง แสดงให้เห็นถึงการกระจายตัวของชุมชน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 75)

คติความเชื่อของวัฒนธรรมทวารวดี มีการเคารพนับถือทั้งพุทธศาสนาแบบเถรวาท มหายานและศาสนาพราหมณ์ผสมผสานกันไป แต่ศาสนาหลักของผู้คนให้ความนับถืออย่างกว้างขวางในสังคมทวารวดีคือพุทธศาสนานิกายเถรวาท การรับเอาวัฒนธรรมทางศาสนาจาก

* ไม่ปรากฏหลักฐานด้านจารึกในรูปแบบอักษรปัลลวะ (อักษรลพบุรี) ในพื้นที่ภาคเหนือของไทย ซึ่งเป็นหลักฐานด้านที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมสมัยประวัติศาสตร์ยุคต้นของประเทศอย่างยุคสมัยทวารวดี นอกจากนี้อักษรปัลลวะ ยังถือว่าเป็นอักษรรุ่นแรกของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกด้วย.

** ในพื้นที่ภาคใต้ได้มีการพบหลักฐานด้านจารึกเป็นอักษรปัลลวะ ที่แสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ของภาคพื้นทวารวดีกับวัฒนธรรมด้านภาษาที่มาร่วมกับศาสนาจากภายนอก เช่นจารึกวัดมเหยงค์ จารึกวัดเสมาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช จารึกตะกั่วป่า จังหวัดพังงา จารึกหัวเวียง (ธวัช ปุณโณทก, 2553, หน้า 186-187)

อินเดียที่เผยแพร่เข้ามา จากการติดต่อสัมพันธ์โดยเฉพาะมิติทางด้านการค้าขายแลกเปลี่ยน จาก ลักษณะถิ่นฐานและตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนสมัยทวารวดีที่มักมีทำเลใกล้กับชายฝั่งทะเล และแม่น้ำ ลำคลอง รวมถึงความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับชุมชนที่อยู่ทางตอนในของแผ่นดิน ในท้องถิ่นภูมิภาค ต่าง ๆ ทั้งเส้นทางตามลำน้ำ และการเดินบกไปตามเทือกตามแนวของช่องเขา สำหรับติดต่อ ค้าขาย ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกับชุมชนทั้งใกล้-ไกล เป็นสาเหตุสำคัญให้การ แพร่กระจายของวัฒนธรรมทวารวดี กินพื้นที่กว้างขวาง แพร่กระจายออกไปมากกว่าอำนาจทาง การเมือง ที่อาจมีความชัดเจนของความเป็นศูนย์กลางทางการเมืองการค้าเศรษฐกิจ แต่ปริณิชนทาง วัฒนธรรมนั้นได้แผ่ขยายไปไกลกว่ามาก โดยเฉพาะรูปแบบลักษณะของศิลปกรรม (ธิดา สาระยา, 2545, หน้า 20-21)

ถึงแม้สังคมทวารวดีจะมีลักษณะของความหลากหลายทั้งในด้านประชากรที่รวมตัวกัน เป็นสมาชิกของสังคม และการจัดลำดับชั้นทางสังคมแต่ก็มีลักษณะร่วมประการสำคัญที่เป็นพลัง ทะลุทะลวงความหลากหลายทั้งหลายคือพุทธศาสนา วัฒนธรรมทวารวดีมีแก่นหลักอยู่ที่ความเป็น พุทธศาสนาแบบเถรวาท การแพร่หลายของศาสนานี้เป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมจากภายนอก ถูกปรับตัวให้มีบทบาทใหม่ต่อสังคมท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการรับและปรับ รูปแบบพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นนั้น ได้นำไปสู่การสั่งสมพุทธศาสนาระดับประชาชนทั่วไป (Popular Buddhism) ต่างไปจากพุทธศาสนาของชนชั้นปกครอง พุทธศาสนาแบบทวารวดีซึ่งเป็นอุดมการณ์ ร่วมของสังคมได้ดึงดูดเอาความหลากหลายของคติความเชื่อเดิมและคดีย่อยอื่นไว้ จนกลายเป็น พุทธศาสนาที่ถูกแปลความหมายและรูปแบบจากต้นเค้าเดิมมาหลอมละลายเข้าเป็นส่วนหนึ่งในวิถี ชีวิตของคนระดับล่าง ผ่านการปลูกฝังคตินิยมในธรรมเนียมประเพณีที่เกี่ยวกับการบุญเป็นสำคัญ (ธิดา สาระยา, 2532)

พุทธศาสนาไม่เพียงหยั่งรากลงสู่ชนระดับล่างของสังคมทวารวดีเท่านั้น ในสังคมชน ชั้นสูงโดยเฉพาะในขอบข่ายปริณิชนของการสร้างอำนาจทางการเมืองในหมู่เจ้าพื้นเมืองนั้น พุทธศาสนาได้เข้ามามีส่วนสำคัญต่อการกำหนดบทบาทและฐานะของผู้ปกครองในระบบกษัตริย์ โดยเฉพาะคติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิราชาหรือจักรวาทีน อันเป็นแบบแผนของ กษัตริย์ทวารวดี ที่ไม่เพียงเชื่อมโยงกษัตริย์ในฐานะองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนาให้เข้ากับประชาชนของ รัฐโดยอาศัยพิธีกรรมประกอบการบุญเป็นสื่อ แต่ยังกำหนดบทบาทของกษัตริย์ในฐานะธรรมิกราช ผู้แผ่ธรรมมานุภาพไปพร้อม (ธิดา สาระยา, 2532)

กล่าวได้ว่า พุทธศาสนาคือผลรวมทางวัฒนธรรมอันยิ่งใหญ่ของสังคมทวารวดี รูปแบบ และการแพร่หลายของศิลปกรรมทวารวดีคือตัวแทนของความคิดความเชื่อที่เนื่องในพุทธศาสนาของ สังคมนี้นี้ พัฒนาการของพุทธศาสนาในสังคมทวารวดีได้กลายเป็นรากฐานอันมั่นคงของพุทธรัฐ

(Buddhist State) ซึ่งเป็นพื้นฐานทางประวัติศาสตร์และต้นเค้าแห่งพัฒนาการของสยามประเทศในสมัยหลังต่อมาด้วย (ธิดา สาระยา, 2532)

ดังนั้นหลักฐานของกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีที่พบกระจายอยู่ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทยนั้น น่าจะมีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเจริญขึ้นมาในราวพุทธศตวรรษที่ 12 โดยปรากฏหลักฐานที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ จากนั้นได้แผ่อิทธิพลสู่ภาคอีสาน ดังปรากฏร่องรอยรูปแบบวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี และพบร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ภาคใต้ที่เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองโบราณยะรัง จังหวัดปัตตานี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2543, หน้า 75)

อนึ่ง ได้มีความเห็นเกี่ยวกับการแพร่กระจายของวัฒนธรรมอินเดีย ที่เกี่ยวข้องสืบเนื่องกับความเป็นมาของวัฒนธรรมทวารวดีนั้น อันอาจมีที่มาจากหลายแหล่ง เฉพาะพื้นที่ภาคอีสานมีความสัมพันธ์กับจุดแรกรับวัฒนธรรมจากภายนอกถึงสองแห่งด้วยกัน คือบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กับดินดอนปากแม่น้ำโขงรวมทั้งชายฝั่งทะเลของเวียดนาม คือบริเวณที่เป็นที่ตั้งอาณาจักรฟูนัน และอาณาจักรจามปา ที่วัฒนธรรมอินเดียได้เข้ามาสู่ภูมิภาคอีสานตั้งแต่สมัยอาณาจักรฟูนัน เมื่อราว 1,700 ปีมาแล้ว โดยคติความเชื่อทางศาสนาฮินดูผ่านมาจากปากแม่น้ำโขง ในขณะที่ศาสนาพุทธผ่านเข้ามาอีสานทางจากภาคกลางของไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ราวช่วงระยะเวลาประมาณ 1,400 มาแล้ว โดยเฉพาะจารึกที่เกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดูนั้น บ่งถึงการเฉลิมพระนามกับระบบกษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละที่มักลงท้ายด้วยคำว่า “วรมัน” กระจายตัวอยู่ทั่วทั้งในอีสานและบริเวณใกล้เคียง โดยเฉพาะบริเวณตอนปลายของกลุ่มแม่น้ำมูล-ชี แถบจังหวัดอุบลราชธานี และจังหวัดยโสธร (ศรีศักร วัลติโกดม, 2546, หน้า 63) ตามที่กล่าวแล้ว

วัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน

ที่มาของชื่อ “ทวารวดี” ก็คือชื่อบ้านนามเมืองหรืออาณาจักรที่เริ่มเจริญรุ่งเรืองขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และรวมถึงการเป็นชื่อเรียกทางวัฒนธรรมที่แพร่กระจายอยู่ทั่วทุกภูมิภาค มีมิติร่วมทางเวลาและรูปแบบทางศิลปกรรมเป็นหลัก แต่ก็มีลักษณะบางประการที่บ่งบอกถึงความเป็นอัตลักษณ์ของวัฒนธรรมทวารวดีแบบท้องถิ่น โดยเฉพาะวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน มีลักษณะเฉพาะบางประการที่ไม่พบในแหล่งอื่น ๆ เช่นการนิยมนิยสร้างเสมาหินขึ้นมาเป็นปฐมนิยวัตถุทางพระพุทธศาสนา ที่รวมทั้งการสลักภาพสัญลักษณ์รูปธรรมจักร สถูปทรงหม้อน้ำคอดด้วยกรวยแหลม ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ นิทานชาดกต่าง ๆ และการสลักพระพุทธรูปขนาดใหญ่ในอิริยาบถไสยาสน์ ประทับนั่งไว้ตามภูผาต่าง ๆ ถือเป็นลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน

หลักฐานที่พบกระจายตัวไปตามลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ ทั่วทั้งภูมิภาค โดยรองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม (2546) ได้ทำการศึกษาและกำหนดแหล่งและขอบเขตพื้นที่ทางวัฒนธรรม ทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไว้ดังนี้

1. บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูล

บริเวณแก่งสะพือ อำเภอแก่งสะพือ จังหวัดอุบลราชธานี บริเวณนี้เป็นแหล่งของ วัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (อาณาจักรเจนละ) ที่ร่วมสมัยกับทวารวดี ได้พบหลักฐานที่สำคัญคือ ร่องรอยของปราสาทแบบสมโบร์ไพรกุก ประติมากรรมหินทราย และที่สำคัญคือทับ หลังหรือหน้าบันที่วัดสุปฏิญาราม ซึ่งกำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 และที่วัดสระแก้ว ใกล้กับแก่งสะพือ จังหวัดอุบลราชธานี พบทับหลังอีกชิ้นมีรูปแบบทางศิลปกรรมเขมรแบบไพรก เม็ง กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13* ซึ่งทั้งหมดมีลักษณะที่สัมพันธ์กับงานประติมากรรมใน สมัยทวารวดีที่พบจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางภาคกลางของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณรอบ อ่าวไทย

บริเวณบ้านคันเทวดา อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ได้พบศิลาจารึก 2 หลัก กล่าวถึงพระนามของเจ้าชายจิตรเสน ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นกษัตริย์เจนละ เถลิงพระนามว่าพระเจ้า มหันทรธรรมัน

บริเวณถ้ำปราสาท ปากแม่น้ำมูล อำเภอโขงเจียม พบจารึกเจ้าชายจิตรเสน และชิ้นส่วน ประกอบสถาปัตยกรรมคล้ายกับที่พบบริเวณแก่งสะพือ

บ้านสงเปือย อำเภอดำรงวิทยารมย์ จังหวัดยโสธร พบจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต เสมาหินทราย และชิ้นส่วนสถาปัตยกรรม สันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยเจนละ สมัยเจ้าชายจิตรเสน แบบเดียวกับที่แก่งสะพือ

* โดยมีลักษณะที่ประกอบคล้ายลายวงโค้งที่ออกมาจากปากมกร ได้วิวัฒนาการเป็นลายเส้นตรงประดับด้วยลายประจำยามก้ามปู ส่วนมกรได้เปลี่ยนเป็นกรอบลายลูกประคำทั้งสองข้าง ภายในประดับด้วยลายผักกูดในกรอบอย่างสมดุล ตอนบนของลาย เส้นตรงเป็นลายผักกูดอย่างเป็นระเบียบ เหนือขึ้นไปเป็นแถบเปลวไฟ ส่วนตอนล่างของลายเส้นตรงเป็นลายเฟืองอุบะ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 90 อ้างอิงจาก สันติ เล็กสุขุม, 2543)

บ้านคม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ พบหลักฐานที่สำคัญคือ ปราสาทภูมิโพน ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นหลักฐานทางสถาปัตยกรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครที่เก่าที่สุดในประเทศไทยที่ยังหลงเหลือหลักฐานอยู่ แต่เดิมเชื่อกันว่าเป็นศิลปะแบบไพรกเม็ง และกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13* นอกจากนี้ยังได้พบประติมากรรมรูปโคนนทิ ซึ่งคงเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ (ไสวณิกาย) และยังได้พบศิลาจารึกที่กล่าวถึงเจ้าชายจิตรเสนอีกด้วย (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546, หน้า 122-131)

2. บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง

บริเวณนี้ตั้งแต่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ถึง จังหวัดนครราชสีมา มีลักษณะของอารยธรรมที่เป็นความเชื่อของตนเอง อันได้แก่

บริเวณเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ และอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ หลักฐานที่พบได้แก่ พระพุทธรูปนาคปรกแบบทวารวดี ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้กับพระพุทธรูปนาคปรกที่พบจากเมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี รูปแบบลักษณะจึงว่าเป็นศิลปะทวารวดีรุ่นเก่า ที่น่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ประกอบกับเมืองโบราณบ้านฝ้ายมีลักษณะของผังเมืองแบบเดียวกับเมืองทวารวดีโดยทั่วไป ดังนั้น การพบพระพุทธรูปแสดงให้เห็นถึงการนับถือพุทธศาสนา นอกจากนี้ที่เมืองฝ้ายได้ขุดพบพระพุทธรูปประทับยืนสำริดแบบทวารวดี เทวรูป และรูปพระโพธิสัตว์ในลักษณะหยาบอีกหลายองค์ จากลักษณะพระพุทธรูปและรูปเคารพอื่น ๆ ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบของศิลปะแบบศรีวิชัย ศิลปะแบบไพรกเม็งจนถึงศิลปะสมัยกุเลน ในวัฒนธรรมขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร ซึ่งกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 และจากการพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์ก็สะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อทางศาสนาที่มีปะปนในช่วงระยะเวลาเดียวกันจึงเป็นการยากที่จะกล่าวว่าชุมชนแถบนี้นับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาทหรือมหายาน

บริเวณบ้านโคกค ตำบลโคกค อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา บริเวณนี้มีชุมชนโบราณตั้งอยู่ ได้พบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริดขนาดใหญ่ (ในสภาพชำรุดพบเฉพาะพระเศียร) จากรูปแบบทางศิลปะสามารถเทียบเคียงได้กับประติมากรรมที่พบในบริเวณเมืองโบราณบ้านฝ้าย และคงมีอายุร่วมสมัยกัน แสดงให้เห็นว่าชุมชนแห่งนี้จะมีการนับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาทเป็นหลัก

* ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม (2543) ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับระบบโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมที่เป็นแบบแผนของศิลปะขอมก่อนเมืองพระนคร เช่นการมีเสาประดับมุม ซึ่งต่างจากสมัยเมืองพระนครที่มีการเพิ่มมุมแล้ว หรือการประดับปราสาทจำลองที่มุมในแต่ละชั้น และปราสาทจำลองตรงส่วนของเหนือกรอบประตูแต่ละชั้น ในขณะที่สมัยหลังเมืองพระนครส่วนประดับของสถาปัตยกรรมตรงจุดนี้จะเป็นกลีบบนแล้ว นอกจากนี้การประดับทับหลังที่มีส่วนโค้งงอเหมือนกับหน้าบัน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 90)

เมืองพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา หลักฐานจากการขุดค้นได้พบว่าเมืองนี้มีมานานแล้วตั้งแต่ยุคสำริด ได้พบหลักฐานเกี่ยวกับชุมชนในสมัยทวารวดี เช่น เศษภาชนะดินเผา เป็นต้น เมืองพิมายได้รับการสร้างใหม่ในสมัยหลัง แต่จากหลักฐานดังกล่าวเมืองพิมายคงมีอายุมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา

จากหลักฐานที่พบในบริเวณตอนกลางของกลุ่มแม่น้ำมูลนี้ แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานกันระหว่างรูปแบบที่เป็นพุทธศาสนาแบบมหายานและพระพุทธรูปแบบเถรวาท โดยเฉพาะรูปเคารพที่พบที่เมืองโบราณบ้านฝ้ายและบ้านโตนดนั้นมีความสำคัญมาก กล่าวคือ เป็นรูปแบบที่ปรากฏว่ามีความสัมพันธ์กับโบราณวัตถุที่พบในสมัยก่อนเมืองพระนครของเขมร และได้พบหลักฐานในเขตอำเภออุบลราชธานี จังหวัดสระแก้ว ดังนั้นจึงอาจเป็นข้อบ่งชี้ได้ว่าการติดต่อถึงกันและความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างชุมชนด้วย (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546, หน้า 131-136)

3. บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนต้น

บริเวณนี้ครอบคลุมพื้นที่อำเภอปากช่อง สี่คิ้ว ปักธงชัย สูงเนิน ขามทะเลสอ และอำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา แหล่งที่พบหลักฐานทางวัฒนธรรมทวารวดี ได้แก่ เมืองเสมา ในเขตอำเภอสูงเนิน พบสถูปเจดีย์หลายแห่ง ฐานและชิ้นส่วนพระพุทธรูปสมัยทวารวดี รวมทั้งเสมาหินที่วัดธรรมจักรเสมาราม ซึ่งเป็นชุมชนนับถือพุทธศาสนาที่มีมาแล้วตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 13 พบหลักฐานที่สำคัญ คือ จารึกที่บ่ออีกา เป็นภาษาสันสกฤต และภาษาขอม สมัยก่อนเมืองพระนคร จารึกกล่าวถึงอาณาจักรศรีจินาสะ ระบุศักราชปี พ.ศ. 1480

บริเวณหินโกลน อำเภอปักธงชัย พบเสมาหินและเสมาหินมีจารึกภาษาสันสกฤตอักษรขอมรุ่นเก่า อายุในราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 กล่าวถึงกษัตริย์พื้นเมืองในดินแดนแถบนี้ผนวชเป็นศรีราชาภิษุ ได้สร้างเสมาหิน 4 หลักถวายพระพุทธรูปศาสนา ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าเมืองนี้มีวัฒนธรรมที่เป็นของตนเอง เชื่อว่าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นศรีจินาสะ ในช่วงแรกคงนับถือพุทธศาสนา ก่อนที่ศาสนาพราหมณ์จะเข้ามาในภายหลัง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546, หน้า 137-140)

ที่วัดจันทิกร อำเภอปากช่อง พบจารึกภาษาสันสกฤตบนฐานพระพุทธรูปศิลาทราย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 มีข้อความสวดมนต์ แปลความหมายได้ว่า “พระเทวี (มเหสี) ของเจ้าแห่งทวารวดี ทรงบัญชาให้พระธิดาสร้างพระรูปของพระตถาคตนี้ไว้ (กรรมิการ์ วิมลเกษม และจิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, 2542, หน้า 388-390)

4. บริเวณลุ่มแม่น้ำชี

ได้แก่ ในเขตจังหวัดชัยภูมิ จังหวัดขอนแก่น จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดอุดรธานี จังหวัดกาฬสินธุ์ จังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดยโสธร ในเขตนี้ได้พบเมืองโบราณที่มีคูเมืองกำแพงเมืองกระจายตัวอยู่โดยทั่วไป เมืองโบราณที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดี ได้แก่

เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองโบราณในเขตอำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม เป็นต้น

หลักฐานทางด้านศิลปกรรมในเขตนี้จะเป็นศิลปกรรมทวารวดีที่เป็นแบบพื้นเมืองแล้ว เป็นส่วนใหญ่ จึงสันนิษฐานได้ว่าบริเวณนี้อาจจะได้รับอารยธรรมของทวารวดี ที่ต่อมาได้มี พัฒนาการรูปแบบเป็นของตนเองในลักษณะแบบพื้นเมือง และยังสร้างสรรค์งานที่เป็นความนิยม เกิดขึ้นในท้องถิ่น เช่น การปักโบสถ์ ซึ่งไม่พบในภาคกลาง และความนิยมในการสร้างพุทธ ไสยาสน์ (พระนอน) ปางปรินิพพาน ไว้ตามภูผา (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546, หน้า 140-144) เป็นต้น

บริเวณโนนเมืองและวัดป่าพระนอน อำเภอยางตลาด จังหวัดขอนแก่น จากการขุดค้นทาง โบราณคดีเมื่อไม่นานมานี้ ได้พบหลักฐานที่สำคัญของการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องตั้งแต่วัฒนธรรม บ้านเชียงประมาณ 2,000 ปีมาแล้ว ต่อมาได้พัฒนาเข้าสู่สังคมระบบเมือง คือ มีคูน้ำและคันดิน ล้อมรอบ

บริเวณยอดเขาภูเวียง จังหวัดขอนแก่น พบชิ้นส่วนของพระพุทธรูปแบบทวารวดี และ พระนอนขนาดใหญ่สลักบนหน้าผา พร้อมกับจารึกอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2543, หน้า 89-95)

เมืองโบราณที่สำคัญสมัยทวารวดีภาคอีสาน

1. เมืองเสมา

เมืองโบราณเสมา ตำบลสูงเนิน อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา มีรูปแบบลักษณะของ ผังเมืองค่อนข้างกลมรี มีระบบคูน้ำคันดิน และกำแพงเมืองแบบชั้นเดียว ขนาดของเมืองจากทิศ เหนือ ไปทางทิศใต้กว้างประมาณ 500 เมตร และจากทิศตะวันออกไปทางทิศตะวันตกมีความยาว ประมาณ 1,000 เมตร ส่วนทางด้านเหนือของเมืองมีทางเชื่อมต่อกับคันดินสูงราว 3-4 เมตร ซึ่งเป็น คันดินของเมืองที่มีการสร้างทับซ้อนกันขึ้นมาอีกสองวงด้วยกัน โดยวงแรกมีรูปร่างค่อนข้างกลม ส่วนทางด้านใต้ของเมืองมีลำน้ำคลองไหลไหลผ่านเป็นแนวคูเมืองตามธรรมชาติที่อยู่ห่างออกไป ประมาณ 500 เมตร และมีลำน้ำลำตะคองไหลไปเชื่อมต่อกับแม่น้ำมูลทางด้านตะวันออก (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 243)

ภายในเมืองเสมามีโบราณสถานทั้งหมด 9 แห่งด้วยกัน ในจำนวนนี้ตั้งอยู่ในเขตผังเมือง รูปกลมรี 6 แห่ง และภายในเขตคันดินด้านทิศเหนือวงแรกที่มีรูปร่างค่อนข้างกลมอีก 3 แห่ง นอกจากนี้ยังมีโบราณสถานที่สำคัญอีก 2 แห่ง คือวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ (พระนอน) ที่วัด ธรรมจักรเสมาราม บ้านคลองขวาง ตำบลเสมา อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และสถูปขนาดใหญ่ใน วัดแก่นท้าว บ้านแก่นท้าว ตำบลเสมา อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเสมา โบราณสถาน

ทั้งหมดได้รับการขุดแต่งบูรณะเสริมความมั่นคงและปรับภูมิทัศน์ ยกเว้นสถูปที่วัดแก่นท้าวเพียงแห่งเดียวที่ยังคงสภาพเดิมซึ่งในอดีตอาจผ่านการการบูรณะหลายครั้ง (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 243)

อย่างไรก็ตามสภาพของโบราณสถานแทบทุกแห่งก่อนที่จะมีการขุดค้น-ขุดแต่งทางด้านโบราณคดี ได้ปรากฏร่องรอยของการลักลอบขุดค้น เหลือสภาพเป็นเนินดินสูงต่ำสลับหลุมบ่อและถูกปกคลุมด้วยต้นไม้ต่าง ๆ ปะปนอยู่กับเศษอิฐเศษหินที่แตกหักบนผิวดิน (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 243) ภายหลังจากการขุดค้น-ขุดแต่งทางโบราณคดีที่เมืองเสมา สามารถแบ่งหลักฐานจากวัตถุทางวัฒนธรรมออกได้เป็นสองกลุ่ม หรือสองยุคสมัยด้วยกัน ซึ่งก็มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับชั้นดินทางวัฒนธรรม จากหลุมขุดตรวจชั้นดินที่อยู่อาศัยของชุมชนโบราณได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ

สมัยแรกเริ่ม ชุมชน โบราณที่เข้ามาอยู่อาศัยที่เมืองเสมาคือ ชุมชนที่มีวัฒนธรรมแบบทวารวดีแล้ว โดยค้นพบหลักฐานการอยู่อาศัยอัน ได้แก่ ภาชนะดินเผาหลายใบไม้ในกรอบสี่เหลี่ยม หม้อมีสัน หม้อกุ่มหรือหม้อมีพวย ภาชนะลายเชือกทาบลายขูดขีด ลายกดประทับคล้ายเครื่องจักรสาน ภาชนะเคลือบน้ำดินสีแดง ภาชนะเหล่านี้เป็นภาชนะแบบที่พบทั่วไปในแหล่งโบราณคดีของวัฒนธรรมแบบทวารวดีอย่างในภาคกลาง เช่นที่เมืองโบราณคูบัว อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี เมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองโบราณนครปฐม อำเภอเมืองนครปฐม และอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เมืองลพบุรี อำเภอเมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี เมืองจันทเสน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองโบราณบ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี รวมทั้งเมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 244) ที่สำคัญภาชนะดังกล่าวข้างต้นได้พบปะปนอยู่ในชั้นดินเดียวกันกับที่พบภาชนะแบบ พิมายคำ อันเป็นภาชนะเฉพาะของท้องถิ่นในแถบชุมชนโบราณของจังหวัดนครราชสีมา โดยเฉพาะวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสืบเนื่องมาจนเข้าสู่สมัยแรกเริ่ม ประวัติศาสตร์ของวัฒนธรรมทุ่งสำริด เช่นบ้านธารปราสาท บ้านหลุมข้าว บ้านเนินอุโลก บ้านโนนวัด อำเภอโนนสูง เป็นต้น และเป็นภาชนะดินเผาที่พบในชั้นดินการอยู่อาศัยชั้นล่างสุดของชุมชน โบราณที่เมืองเสมาแห่งนี้ด้วย (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 244)

สมัยต่อมา พบหลักฐานของการอยู่อาศัยที่ต่อเนื่อง จากสมัยแรกเริ่มที่เป็นชุมชนวัฒนธรรม แบบทวารวดี ภาชนะดินเผาในสมัยเริ่มแรกก่อนหน้านี้นี้ยังคงใช้สอยสืบเนื่องจนถึงในสมัยต่อมา และภาชนะดินเผาที่พบใหม่ในห้วงเวลานี้ได้แก่ ภาชนะทรงไห ภาชนะทรงชาม ภาชนะทรงดรัม มีการเคลือบผิวเป็นสีเขียว และเคลือบแบบสองสีคือสีเขียวกับสีน้ำตาลบนภาชนะ

ใบเดียวกัน ซึ่งเป็นภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาบ้านกรวด อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ภาชนะรูปแบบนี้เป็นภาชนะในวัฒนธรรมแบบเขมร ที่พบได้โดยทั่วไปในชุมชน โบราณสมัยลพบุรี ของภาคอีสาน รวมทั้งภาคกลางที่ปรากฏร่องรอยวัฒนธรรมแบบเขมรด้วย (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 244)

ประจักษ์พยานที่เด่นชัดในสมัยนี้ คือ โบราณสถานหมายเลข 1 ซึ่งเป็นปราสาทอิฐ แบบเขมร หลังเดี่ยว ตั้งอยู่กลางเมืองโบราณเสมา ย่อมแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางวัฒนธรรมของเขมรอย่างชัดเจน และการอยู่อาศัยเป็นสมัยสุดท้ายในเมืองเสมา ก่อนที่เมืองโบราณแห่งนี้จะถูกทิ้งร้างไป ซึ่งอาจกำหนดอายุได้จากหลักฐานเครื่องถ้วยจีน สมัยราชวงศ์หยวน ประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 245)

นอกเหนือไปจากหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุแล้ว เรื่องราวของเมืองโบราณเสมายังปรากฏในหลักฐานด้านจารึกที่พบในบริเวณเมืองเสมาแห่งนี้ ดังศิลาจารึกทั้ง 3 หลักตามที่ได้กล่าวแล้วนั้น นำไปสู่การตั้งเป็นข้อสมมุติฐานอย่างกว้าง ๆ ได้ถึงพัฒนาการของเมืองเสมาแห่งนี้คือ

ในระยะเริ่มแรกชุมชน โบราณเมืองเสมาเป็นชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี ดังที่มีการสร้างศาสนสถานขึ้นมากมายหลายแห่ง เช่น โบราณสถานหมายเลข 2 โบราณสถานหมายเลข 3 (เจดีย์ฐานแปดเหลี่ยม) โบราณสถานหมายเลข 4 โบราณสถานหมายเลข 5 โบราณสถานหมายเลข 7 โบราณสถานหมายเลข 8 โบราณสถานหมายเลข 9 และพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ (พระนอน) ที่ประดิษฐานอยู่ภายนอกเมืองเสมาทางด้านทิศใต้ โบราณสถานเหล่านี้เป็นสิ่งที่ยืนยันถึงความเป็นชุมชนเมืองในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ดังที่ศิลาจารึกจากบ่ออีคา ได้ระบุศักราชไว้ที่ พ.ศ. 1411 กล่าวถึงพระราชแห่งศรีจนาสะ และอังกเทพผู้ได้รับแล้วซึ่งดินแดนอันถูกละทิ้งนอกกำแพงพุทธศนัยแห่งจารึกหลักนี้อาจบ่งบอกถึงความเป็นรัฐเอกเทศของเมืองศรีจนาสะหรือเมืองเสมาที่มีกษัตริย์ปกครองแล้ว มีคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ควบคู่กันไป ซึ่งรัฐอิสระแห่งนี้อยู่นอกเขตอำนาจของอาณาจักรเขมร โบราณ

ในระยะเวลาต่อมาปรากฏศิลาจารึกเมืองเสมาซึ่งเป็นจารึกที่เกี่ยวข้องกับรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 แห่งเมืองพระนครของเขมร ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1514 (กรมศิลปากร, 2529 ค, หน้า 112-116) รวมถึงข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในราชสำนักเขมรโบราณ ที่ได้สร้างขึ้นที่เมืองเสมาแห่งนี้ อาทิ พราหมณ์ยัชฌูวราหะ พราหมณ์ศิขรสวามี ไชลญวิชัย ศรีทฤณ ภัคคิสังหรวรมัน

หลักฐานด้าน โบราณสถานในระยะที่สองของเมืองเสมา คือ โบราณสถานหมายเลข 1 ที่ตั้งเป็นตำแหน่งประธานหลักกลางใจเมือง ซึ่งเป็นปราสาทอิฐหนึ่งหลัง ขนาบข้างด้วยวิหารสองหลัง มีกำแพงแก้วล้อมรอบ และมีโคปุระอยู่ทางด้านหน้า (ทิศใต้) หลักฐานจากการขุดค้น ขุดแต่ง พบว่ามีแนวการก่อสร้างที่พื้นที่กำแพงแก้วและประตูทางเข้า อันแสดงถึงอำนาจของเมือง

พระนครที่ได้แผ่ขยายเข้ามาในเมืองเสมออย่างเต็มที่ ซึ่งประชาชนพลเมืองก็น่าจะยังคงมีการนับถือศาสนาพุทธผสมปนเปกับศาสนาพราหมณ์เช่นเดิม โดยอาจจะมียุทธิพลทางวัฒนธรรมเขมรที่ได้รับเข้ามาทับทาทในชีวิตประจำวันมากขึ้น (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 248)

2. เมืองฟ้าแดดสงยาง

เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง เป็นชื่อที่เรียกตามวรรณกรรมท้องถิ่นที่พบในภูมิภาคนี้ หรือมีชื่อเรียกอีกว่าเมืองฟ้าแดดสูงยาง ตามประกาศชื่อบ้านนามเมืองของกระทรวงมหาดไทย และอีกหนึ่งชื่อคือเมืองเสมา ตามที่ได้พบใบเสมาศิลาจำนวนมากที่เมืองโบราณแห่งนี้

เมืองฟ้าแดดสงยาง ตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านเสมา ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ใกล้กับลำน้ำปาว ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำชี โดยต้นกำเนิดส่วนหนึ่งมาจากหนองหานกุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี ผังเมืองมีลักษณะที่ถูกขยายจากเมืองเดิมที่เป็นวงรีรูปไข่ ออกมาทางทิศใต้และทิศตะวันออก ส่วนที่ขยายค่อนข้างเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวยาว ประกอบกับรูปไข่เดิมนี้ทำให้รูปแบบของผังเมืองโดยรวมคล้ายกับรูปนอกของใบเสมาแบบทรงกลีบบัว ขนาดของผังเมืองมีความกว้างอยู่ที่ 1,000 เมตร ยาว 1,800 เมตร และมีคูน้ำล้อมรอบ (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 1-9)

การศึกษาข้อมูลจากการขุดค้นทางโบราณคดีโดยผาสุข อินทราวุธ และคณะ พบว่าเมืองโบราณแห่งนี้มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 3-7) จนถึงสมัยอยุธยา* (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 39)

ช่วงเวลาของการอยู่อาศัยในช่วงแรกของชุมชนโบราณแห่งนี้พบหลักฐานเฉพาะบริเวณโนนเมืองเก่า ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือก่อนไปทางตะวันตกของแหล่ง หลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมที่ค้นพบนั้นมีความร่วมทางด้านรูปแบบเดียวกับวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายกับกลุ่มบ้านเชียง โดยการพบภาชนะดินเผาเขียนสีด้วยลวดลายสีแดงบนพื้นสีครีม ซึ่งเป็นภาชนะดินเผาที่แพร่หลายทั้งในแอ่งสกลนครแถบลุ่มแม่น้ำสงคราม รวมถึงแอ่งโคราช แถบลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ด้วย (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 15)

การศึกษาเกี่ยวกับการกำหนดอายุด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์กับการศึกษาเปรียบเทียบทางรูปแบบของภาชนะดินเผา รวมถึงรูปแบบหรือกรรมวิธี ประเพณีในการปลงศพ ซึ่งนิยมการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาว ได้ให้ผลลัพธ์ที่สอดคล้องกันว่า การอยู่อาศัยของชุมชนโบราณแห่งนี้เริ่ม

* ผู้วิจัยเห็นว่ากลุ่มคนที่เข้ามาอยู่อาศัยในช่วงสุดท้ายในชุมชนแห่งนี้ น่าจะเป็นสมัยอิทธิพลวัฒนธรรมไทย-ลาว ในระยะหลังลงมาแล้ว ซึ่งพิจารณาได้จากรูปแบบการปรับปรุงสถาปัตยกรรม (พระธาตุยาคู) ตลอดจนการเข้ามาจัดการพื้นที่ของแหล่งโบราณคดี รวมถึงนิทาน และตำนานต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน

ขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 3-7 หรือราว ๆ 2,200-1,800 ปีมาแล้ว (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 67)

ในสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์หรือตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นไปพบว่าชุมชนแห่งนี้มีพัฒนาการทางเทคโนโลยีที่สูงขึ้นด้วยการรู้จักผลิตภาชนะดินเผาด้วยเตาที่สามารถควบคุมความร้อนหรืออุณหภูมิในเตาเผาแบบแนวนอน รู้จักเทคโนโลยีด้านโลหะกรรมด้วยการถลุงเหล็กสำหรับทำเครื่องมือเครื่องใช้แบบต่าง ๆ (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 67)

ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นไปได้ปรากฏหลักฐานว่าชุมชนแห่งนี้ได้แลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชุมชนร่วมสมัยเดียวกันทั้งภายในและภายนอกภูมิภาค และได้เกิดการแลกเปลี่ยนปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมต่อกัน เช่น ประเพณีการปลงศพได้เกิดวิธีการบรรจุศพลงในภาชนะดินเผาแล้วจึงนำไปฝัง (เป็นประเพณีการฝังศพครั้งที่สอง) ที่พบว่ามี การปฏิบัติอยู่ก่อนแล้วในแถบลุ่มน้ำมูล-ชี ตอนล่าง อย่างชุมชนโบราณในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ เช่นชุมชนโบราณบ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 67-68)

ซึ่งในขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับชุมชนภายนอกภูมิภาคจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วยเช่นกัน อย่างการรับวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่ปรากฏหลักฐานประเภทพุทธศิลป์ต่าง ๆ ทั้งโบราณสถาน-โบราณวัตถุที่มีความร่วมของรูปแบบบางประการกับศิลปกรรมสมัยทวารวดีทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะพระพิมพ์แบบทวารวดี พบว่าเป็นพิมพ์เดียวกันกับที่พบที่เมืองนครปฐม โบราณ จังหวัดนครปฐม และยังพบแพร่หลายไปในท้องที่อื่น ๆ ของภูมิภาคด้วย เป็นต้นว่าพระพิมพ์จากเมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย เมืองโบราณนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 51-52)

นอกเหนือไปจากพระพิมพ์ที่เมืองโบราณฟ้าแดดสงยางแห่งนี้ยังได้พบเครื่องใช้อื่น ๆ อีกอย่างภาชนะดินเผาแบบทวารวดี ซึ่งเป็นที่นิยมในวัฒนธรรมทวารวดีจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่นหม้อมันมีพวย (กาน้ำ) ตะคัน และหม้อแบบมีสัน ซึ่งจากประเพณีการอุทิศสิ่งของลง กับการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาวที่สืบเนื่องมาจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในชุมชนแห่งนี้ ยังพบได้ถึงการอุทิศภาชนะดินเผาแบบทวารวดีนี้ลงไปด้วยเช่นกัน (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 67-68)

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-18 พบว่าชุมชนแห่งนี้ได้เปลี่ยนประเพณีการปลงศพจากการฝังมาเป็นการเผาแล้วเก็บอัฐิใส่ภาชนะดินเผาและนำไปฝังไว้ตามศาสนสถาน (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 67-68)

การติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ จากภายนอกปรากฏหลักฐานชัดเจนในช่วงเวลานี้ ทั้งเรื่องถ้วยเงินแบบราชวงศ์ซ่ง ราชวงศ์หยวน และราชวงศ์หมิงของจีน ซึ่งนับเป็นสินค้าที่สำคัญของ

ยุคสมัยที่พบได้ทั้งในเมืองโบราณแห่งนี้ แถบลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และทางภาคเหนือของไทยด้วย (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 68)

การอยู่อาศัยของชุมชน โบราณแห่งนี้ได้มีต่อเนื่องมาจนถึงสมัยไทยลาว โดยพบว่าได้มีการสร้าง ศาสนสถานขึ้นมาซ้อนทับลงบนฐานเดิมของศาสนสถานแบบทวารวดีที่มีอยู่ก่อนแล้ว (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 42)

ซึ่งหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่พบในเมืองโบราณฟ้าแดดสงยางนั้นมีทั้งกิจกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน โดยกล่าวได้ดังต่อไปนี้

2.1 กิจกรรมด้านการผลิตภาชนะดินเผา

จากการขุดค้นเพื่อศึกษาชั้นวัฒนธรรมของชุมชนโบราณแห่งนี้ของนักโบราณคดี ได้พบว่าการอยู่อาศัยในระยะที่สองของชุมชนซึ่งเป็นสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์นั้น ชุมชนแห่งนี้มีบทบาทด้านการผลิตภาชนะดินเผาอย่างเด่นชัด เนื่องจากได้ขุดพบอุปกรณ์ที่ใช้ในการผลิตจำนวนมาก เช่น หินคูดู ที่ตีลายหม้อ และที่สำคัญคือการได้พบร่องรอยของกิจกรรมการผลิตภาชนะดินเผาอย่างครบกระบวนการ (ในหลุมขุดค้นที่ 1) นั่นคือลานดินเผาขนาดใหญ่ ถ่านและขี้เถ้า ลูกดินสำหรับทดสอบอุณหภูมิ รวมถึงการใช้เป็นดินเชื้อสำหรับผสมปั้นขึ้นรูปภาชนะ

นอกจากนี้ยังได้พบหลักฐานสำคัญที่อาจนำไปสู่ข้อสันนิษฐานที่ว่าชุมชนโบราณเมืองฟ้าแดดสงยางแห่งนี้ ได้รู้จักเทคนิคกรรมวิธีการเผาเครื่องปั้นดินเผาด้วยเตาที่สามารถควบคุมอุณหภูมิได้ โดยการพบเศษดินเผาที่มีร่องรอยของโครงไม้ไผ่ติดอยู่ในเนื้อดิน แสดงให้เห็นถึงการใช้ไม้ไผ่ (ไม้ลวก) ทำเป็นโครงสร้างเสริมความแข็งแรงของเตาในส่วนที่เป็นหลังคา แล้วจึงถูกพอกด้วยดิน เมื่อได้รับความร้อนจากการเผาภาชนะจนดินแข็งตัว โครงไม้ไผ่เหล่านั้นจึงสลายตัวไปเหลือให้เห็นเป็นร่องรอย ซึ่งก็น่าจะเป็นระบบของเตาดินที่ระบายความร้อนในแนวนอน (Cross-draft Kiln) เช่นเดียวกับระบบเตาที่พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้องนอก อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา

สำหรับภาชนะดินเผาที่ผลิตได้จากแหล่งผลิตแห่งนี้ เป็นภาชนะดินเผาประเภทที่มีไว้ใช้ในครัวเรือน ชนิดหม้อก้นกลม หม้อมีสัน อ่าง ถ้วย คนโท ตะคัน และแฉดินเผา (ที่ขุดพบในหลุมขุดค้นที่ 2) และร่องรอยของกิจกรรมด้านการผลิตภาชนะดินเผายังปรากฏให้เห็นอีกในหลุมขุดค้นที่ 5 (ดอนจั่ว) ซึ่งก็ได้พบกลุ่มภาชนะดินเผาแบบเดียวกับหลุมขุดค้นที่ 2 ซึ่งถูกทิ้งทับถมไว้อย่างหนาแน่น (ผาสุข อินทรารุข และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 46)

2.2 ประเพณีการปลงศพของชุมชนโบราณที่เมืองฟ้าแดดสงยาง

เนื่องจากการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องหลายยุคหลายสมัยที่เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง คือตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสืบเนื่องจนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ ดังนั้นเมืองโบราณ

แห่งนี้จึงได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่หลากหลายจากชุมชนในภูมิภาคต่าง ๆ ที่มีคติความเชื่อที่แตกต่างกันไป จึงปรากฏให้เห็นในประเพณีการปลงศพ ที่มีรูปแบบหลากหลายในชุมชนโบราณแห่งนี้ (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 46)

แบบที่ 1 การปลงศพโดยการฝังแบบนอนหงายเหยียดยาวในวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย

ที่เมืองโบราณแห่งนี้มีร่องรอยการปลงศพโดยการฝังแบบนอนหงายเหยียดยาว ในชั้นวัฒนธรรมชั้นแรกสุดของการอยู่อาศัย ซึ่งการฝังศพแบบนี้จะมีของอุทิศให้กับศพด้วย ทั้งเครื่องปั้นดินเผา เครื่องใช้โลหะ เครื่องประดับสำริด หรือไม่มีของอุทิศกับศพก็ตาม เป็นประเพณีการปลงศพของชุมชน โบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยตั้งแต่ช่วง 3,600 ปีมาแล้ว โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยพบว่าเป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาถึงพุทธศตวรรษที่ 7-8

แบบที่ 2 การปลงศพโดยการฝังแบบนอนหงายเหยียดยาวในวัฒนธรรมสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ ชุมชน โบราณแห่งนี้ยึดประเพณีการปลงศพโดยการฝังแบบนอนหงายเหยียดยาวมาจนถึงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ นอกเหนือไปจากสิ่งของเครื่องใช้ประเภทเครื่องปั้นดินเผา และเครื่องมือเหล็กที่อุทิศลงไปกับศพแล้ว ยังมีเครื่องประดับสำริด ลูกปัดแก้ว และลูกปัดหินต่าง ๆ ในชั้นวัฒนธรรมนี้ด้วยเช่นกัน

ผลจากการขุดค้นหลุมขุดค้นที่ 2 และหลุมที่ 3 ได้พบว่าชุมชน โบราณสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ ซึ่งมีความร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทยที่จัดได้ว่าเป็นวัฒนธรรมพุทธศาสนา และชุมชนทวารวดีในภาคกลางนิยมปลงศพโดยการเผาตามคติพุทธศาสนาแล้วนั้น แต่ชุมชน โบราณที่เมืองฟ้าแดดสงยางยังคงปลงศพโดยการฝังเหยียดยาว แสดงให้เห็นว่าแม้พุทธศาสนาจะแผ่เข้ามาในกลุ่มแม่น้ำชีแล้วก็ตาม ชุมชน โบราณแห่งนี้ยังคงยึดถือประเพณีการปลงศพ โดยการฝังแบบเหยียดยาวตามคตินิยมที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์

แบบที่ 3 การปลงศพในภาชนะดินเผาในวัฒนธรรม สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ในช่วงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ หรือในระยะเวลาอยู่อาศัยระยะที่ 3 นี้ นอกจากจะมีประเพณีการปลงศพโดยการฝังแบบนอนหงายเหยียดยาว ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ชุมชน โบราณที่เมืองฟ้าแดดสงยางแห่งนี้ยังนิยมปลงศพด้วยการฝังลงในภาชนะดินเผาอีกด้วย ซึ่งประเพณีการปลงศพในภาชนะดินเผาเป็นประเพณีการปลงศพของชุมชน โบราณหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี และบางส่วนของลุ่มแม่น้ำโขงด้วย

แบบที่ 4 การปลงศพโดยการเผาในวัฒนธรรมสมัยประวัติศาสตร์

ในสมัยประวัติศาสตร์หรือในระยะเวลาอยู่อาศัยในระยะที่ 4 คือตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่

16 เป็นต้นไป ชุมชนโบราณแห่งนี้นิยมปลงศพด้วยการเผา แล้วเก็บอัฐิไปบรรจุไว้ในภาชนะดินเผา และนำไปฝังไว้ในบริเวณศาสนสถาน (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 46-49)

การขุดค้นของนักโบราณคดีบริเวณ โนนฟ้าแดด (หลุมขุดค้นที่ 4) ซึ่งอยู่นอกเมืองโบราณไปทางทิศใต้ ได้ขุดพบซากศาสนสถานซึ่งคงเป็นวิหาร เนื่องจากได้ขุดพบกระเบื้องมุงหลังคาดินเผา บราลีดินเผา ที่น่าสนใจคือได้พบโกศดินเผาล้อมรอบสัณฐานตาลอมเขียว ซึ่งเป็นภาชนะดินเผาแบบที่ผลิตจากเตาบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ และมีรายงานว่าในบริเวณดังกล่าวชาวบ้านได้ขุดพบไหดินเผาล้อมรอบสัณฐานตาลอมเขียวประเภทไหสีหู บรรจุอัฐิและอังคาร (ขี้เถ้า) ของมนุษย์ซึ่งคงจะนำมาฝังไว้ข้าง ๆ ศาสนสถาน

ซึ่งพอจะกล่าวสรุปเกี่ยวกับประเพณีการปลงศพที่เมืองโบราณฟ้าแดดสงยางแห่งนี้ว่ามีทั้งหมด 4 แบบด้วยกัน แม้วัฒนธรรมพุทธศาสนาจะเข้ามามีบทบาทในชุมชนโบราณแห่งนี้ตั้งแต่สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์แล้วก็ตาม คตินิยมของชุมชนโบราณแห่งนี้ยังยึดถือประเพณีการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาว รวมทั้งการฝังในภาชนะดินเผา ซึ่งเป็นประเพณีที่นิยมของชุมชนในกลุ่มแม่น้ำมูล-ชี และแม่น้ำโขง อยู่อย่างเหนียวแน่น จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นไปจึงเริ่มปลงศพโดยการเผาแล้วจึงเก็บอัฐิตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนา (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 49)

2.3 หลักฐานทางศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่เมืองฟ้าแดดสงยาง

เมืองฟ้าแดดสงยางจัดเป็นชุมชนโบราณที่ร่องรอยของกิจกรรมด้านศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่มีความเด่นชัดมากเมืองหนึ่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีของวัฒนธรรมทวารวดี จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นศูนย์กลางสำคัญทางพระพุทธศาสนาแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีโบราณสถานที่มีรูปแบบและกรรมวิธีการก่อสร้างตลอดจนการตกแต่งเช่นเดียวกับ โบราณสถานในวัฒนธรรมทวารวดีในภูมิภาคนี้ เช่น ศาสนสถานในเมืองเสมา และรวมทั้งบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กระดาษตัวอยู่ทั้งภายในบริเวณเมืองโบราณและภายนอกเมือง ส่วนประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่พบมากที่สุดนั้น ไม่ใช่พระพุทธรูป แต่เป็นเสมาหินแบบต่าง ๆ ทั้งแบบที่เป็นแผ่นเรียบ สลักเป็นรูปกลีบบัวที่ฐาน รูปแกนสลู๊ป ภาพเล่าเรื่องราวพุทธศาสนา ชาดก และพุทธประวัติ และรวมถึงพระพิมพ์ดินเผาก็พบเป็นจำนวนมากรอบ ๆ โบราณสถานหลายแห่งด้วยกัน (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 50) (รายละเอียดจะได้กล่าวต่อไป)

2.4 ศาสนสถาน

ในการขุดแต่งโบราณสถานของหน่วยศิลปากรที่ 7 ขอนแก่น ในปี พ.ศ. 2510-2511 ได้ทำการขุดแต่งโบราณสถานลอยตัวขึ้นมาได้ 14 แห่งด้วยกัน และต่อมาได้มีการขุดแต่งโบราณสถานให้ลอยตัวขึ้นมาอีกจำนวนหนึ่งภายในบริเวณเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง และได้จัด

กลุ่มโบราณสถานใหม่โดยให้หมายเลขในการทำแผนผังในปี พ.ศ. 2534 ออกเป็น 9 กลุ่มด้วยกัน อย่างไรก็ตามเพื่อความเข้าใจให้ตรงตามข้อมูลที่ทำให้การขุดแต่งในครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2511 จึงขอใช้ตามข้อมูลดังกล่าวที่จัดกลุ่มโบราณสถานภายในเมืองฟ้าแดดสงยางออกเป็น 14 แห่ง

ซึ่งในจำนวนโบราณสถานทั้ง 14 แห่ง โบราณสถานหมายเลข 1 และ 2 อยู่ในบริเวณโนนเมืองเก่า ส่วนโบราณสถานหมายเลข 3, 4, 6, 10 และ 14 กระจายอยู่ในบริเวณเมืองขยาย พื้นที่นอกเมืองบนเนินดินมีโบราณสถานหมายเลข 5, 8, 9, 11, 12 และ 13 มีทั้งประเภทที่เป็นเจดีย์ อุโบสถ และวิหาร ซึ่งส่วนใหญ่แล้วจะเป็นเจดีย์ ที่เป็นวิหารมีหมายเลข 2 สำหรับหมายเลข 4 เป็นอุโบสถ ส่วนหมายเลข 14 มีกำแพงแก้วก่อด้วยอิฐ (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 50)

นอกจากนี้ในการขุดค้นทางด้านโบราณคดียังได้พบชิ้นส่วนของงานปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรมด้วยจำนวนหนึ่ง ทั้งพระพุทธรูป ภาพบุคคล และลวดลายประดับ

3. เมืองโบราณนครจำปาศรี

เมืองโบราณนครจำปาศรี ตั้งอยู่ในเขตตำบลกู่สันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม บรูโน คาแซส (2538) นำเสนอผลการศึกษาจาร่องรอยหลักฐานทางด้านโบราณคดี เรื่องการจัดตั้งบ้านเมืองและประวัติความเป็นมาของเมืองนครจำปาศรี กล่าวโดยสังเขปถึงลักษณะแผนผังของเมืองว่ามีรูปแบบเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน กว้างประมาณ 1,500 เมตร ยาวประมาณ 2,700 เมตร กำแพงเมืองประกอบด้วยคันดิน 2 ชั้น มีคูอยู่ตรงกลาง กว้างประมาณ 20 เมตร คันดินสูงประมาณ 3 เมตรและกว้างประมาณ 6 เมตร

ลักษณะภูมิประเทศของเมืองเตลาดจากทางทิศเหนือมาทางทิศใต้ จัดได้ว่าเป็นพื้นที่ค่อนข้างราบเรียบกับพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาด ลักษณะการเกิดของพื้นที่เป็นตะพักลำนํ้าชั้นต่ำ มีความสูงมากกว่าที่ราบน้ำท่วมถึง เกิดจากตะกอนน้ำพัดพามาทับถมกันเป็นเวลานาน และพื้นที่บางแห่งจะมีกรวดลูกรังปนอยู่เป็นชั้น ๆ

แหล่งน้ำตามธรรมชาติที่อยู่ใกล้เคียงกับเมืองนครจำปาศรีมีหลายแห่ง คือ ด้านทิศตะวันตก ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ 2 กิโลเมตร มีห้วยนาคุณไหลผ่านจากตอนเหนือลงสู่ทางตอนใต้ ทางด้านทิศตะวันออกห่างจากตัวเมืองไปราว 1.5 กิโลเมตร มีห้วยวังกะฮ้าง ไหลไปรวมกับลำเตาทางทิศใต้ นอกจากนี้ยังมีหนองน้ำอีกหลายแห่ง เช่น หนองอีโล หนองบัวคู่ อยู่ทางทิศตะวันออกของเมือง รวมถึงกุดฟ้าฮ่วน ซึ่งไหลไปยังลำเตา อันเป็นสาขาของแม่น้ำมูลทางทิศใต้ของเมืองนครจำปาศรี

จากการสำรวจของกรมศิลปากรใน พ.ศ. 2531 พบเนินดินและซากโบราณสถานกระจายอยู่ทั่วเมือง บางส่วนถูกทำลายและบางส่วนยังคงสภาพให้เห็น แต่ส่วนใหญ่ไม่เหลือสภาพแล้ว

ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองโบราณนครจำปาศรีนั้น อยู่บริเวณใจกลางของภาคอีสาน ระหว่างแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี มีระบบการจัดการน้ำที่ซับซ้อนบริเวณนอกเมืองทางทิศใต้ ใกล้เคียง กับคูเมืองในปัจจุบัน พื้นที่ของเมืองส่วนใหญ่เป็นนาข้าวและมีสระน้ำเล็ก ๆ จำนวนมากกระจัดกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะทางด้านทิศตะวันออกบริเวณกลางเมืองเป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ โดยพื้นดินเหล่านี้เคลื่อนกลาไปด้วยเศษภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ มากมาย เป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่าบริเวณนี้เคยเป็นที่อยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง ทำให้สภาพของเมืองเปลี่ยนแปลงไป ระบบการจัดการน้ำที่มีมาแต่ดั้งเดิมในอดีตนั้นถูกเปลี่ยนแปลงไป ลักษณะคูคลองและแนวคันดินต่าง ๆ ที่ขุดขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์จากการจัดการและกักเก็บน้ำ โดยอาศัยพื้นที่ลาดเอียงในแนวเหนือ-ใต้ ซึ่งเป็นการกักเก็บและรวบรวมน้ำที่หลาเข้ามาในฤดูฝน บริเวณด้านข้างของเมืองทางทิศตะวันออกมีหนองอีไล ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นอ่างเก็บน้ำที่มีมาแต่โบราณ ปัจจุบันพื้นที่บริเวณหนองน้ำได้ต้นเงินไปบางส่วน ยกเว้นพื้นที่ทางด้านใต้และทางตะวันตกได้ขุดลอกขึ้นใหม่ โดยพื้นที่ทางตอนใต้นั้นถูกขุดลอกขึ้นเป็นสระน้ำลึก วางตัวอยู่ในแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก ส่วนพื้นที่ทางตะวันตกถูกขุดลอกขึ้นเป็นสระน้ำวางตัวขนานไปกับแนวคูเมืองเก่า ปัจจุบันไม่สามารถกำหนดอายุของหนองอีไลได้ สันนิษฐานได้แต่เพียงว่าคงจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับชุมชนที่มีมาแต่ในอดีต

ส่วนบารายกุ่มน้อย ซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างที่เพิ่มเติมในสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 นั้นน่าจะเป็นการเพิ่มเติมให้เข้ากับระบบจัดการน้ำที่มีมาแต่เดิม เป็นสระน้ำกว้างใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ 450 x 300 เมตร ตั้งอยู่ในแนวแกนของศาสนสถาน ถูกล้อมในแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก ตัดขวางกับตำแหน่งพื้นที่ตั้งของตัวเมือง แสดงถึงการผสมผสานระบบการบริหารจัดการน้ำในวัฒนธรรมเขมรเข้ากับระบบการจัดการน้ำของเมืองที่มีมาแต่ดั้งเดิม บารายกุ่มน้อยตั้งอยู่ในพื้นที่เหมาะสมในพื้นที่น้ำไหลลงมารวมกัน ทำให้สามารถเก็บกักน้ำไว้ใช้ในปริมาณที่มาก (บริโน ดาแซงส์, 2538, หน้า 46 - 54)

จากหลักฐานการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณนครจำปาศรี ในบริเวณห่างจากศาลานางขาวไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 30 เมตรพบร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์ มีการขุดพบโครงกระดูกนอนหงายเหยียดยาวแบบการฝังศพครั้งที่หนึ่ง และมีโครงกระดูกที่บรรจุในภาชนะดินเผา เป็นลักษณะการฝังศพครั้งที่สอง สันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น พบร่องรอยการอยู่อาศัยในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งตั้งชุมชนอยู่บริเวณที่เป็นเนินดินหลายแห่ง มีการใช้โลหะประเภทเหล็กในชุมชนและการใช้ภาชนะดินเผาในกลุ่มทุ่งกุลา (ชุมชนโบราณบ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด) ซึ่งดูเหมือนจะเกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน โดยสังเกตจากการขุดพบร่องรอยพิธีกรรมในการฝังศพทั้งสองแบบที่มีลักษณะแตกต่างกัน ที่ระดับชั้นดินเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน ช้อนทับอยู่

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานอื่น ๆ จำพวกเครื่องปั้นดินเผา ประเภทกาน้ำ เบ้าดินเผา แวนดินเผา ภาชนะดินเผาแบบทวารวดีและแบบทุ่งกุลาร้องไห้ กำไลสำริด และลูกปัดหินคาร์เนเลียนซึ่งเป็นวัตถุที่มาจากภายนอกชุมชน จัดเป็น โบราณวัตถุในกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดี ประกอบกับพิธีการฝังศพครั้งที่สอง โดยการเก็บกระดูกที่เผาแล้วบรรจุลงในไห ซึ่งได้รับอิทธิพลพุทธศาสนา รวมทั้งเครื่องมือเหล็กและการพัฒนาของชั้นดิน แสดงให้เห็นถึงลำดับขั้นวัฒนธรรมที่มีการอยู่อาศัยของชุมชนบริเวณรอบ ๆ เนินดินฝังศพในระดับชั้นวัฒนธรรมล่างสุด จัดอยู่ในระยะการอยู่อาศัยระยะที่ 1 ซึ่งเป็นชั้นวัฒนธรรมการตั้งถิ่นฐาน ที่เริ่มรับอิทธิพลทวารวดี ในขณะที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมเดิมตามแบบท้องถิ่นของตนที่ยึดรูปแบบเดิมในความเชื่อและพิธีกรรมในการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาวบนพื้นและดำเนินติดต่อมา แม้กระดูกในภาชนะดินเผาจะมีวิธีการเก็บที่แตกต่างกัน แต่วัตถุที่ใส่ลงไปนั้นเหมือนกันจนแยกไม่ออก ประเพณีฝังศพที่แตกต่างกันนี้ดำเนินต่อเนื่องติดต่อกันยาวนาน จนถึงระยะการอยู่อาศัยระยะที่ 2 (พัชริ สาริกบุตร, 2538, หน้า 102 - 103)

จากหลักฐานดังกล่าวสันนิษฐานได้ว่าในระยะแรกเริ่มของเมืองโบราณแห่งนี้ ได้มีการอพยพเข้ามาอยู่อาศัยของกลุ่มชนพื้นเมืองที่มีถิ่นฐานเดิมอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำมูล แม่น้ำชีนั่นเอง โดยชนกลุ่มนี้คงจะเป็นพวกที่พัฒนาตนเองเข้าสู่สมัยหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ก่อนที่จะอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่โบราณคดีแห่งนี้ จากหลักฐานที่ขุดพบกลุ่มภาชนะดินเผาที่มีลายเขียนสีแดงแบบเดียวกับภาชนะดินเผาแบบทุ่งกุลาร้องไห้ พิธีการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาวและการบรรจุศพลงในไห ร่องรอยกิจกรรมการถลุงเหล็ก ชิ้นส่วนของเครื่องมือเหล็กที่ฝังอยู่รวมกันกับโครงกระดูกที่พบอยู่ในระดับล่างสุด ลูกปัดหินคาร์เนเลียนสีส้ม ซึ่งเกี่ยวข้องกับไหบรรจุกระดูกทรงรูปไข่ กำไลสำริดที่สวมใส่อยู่กับโครงกระดูก ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ และชิ้นส่วนของพวยกา ซึ่งมีทั้งที่เป็นแบบพื้นเมือง คือพวยสั้น ๆ และชิ้นส่วนพวยกาแบบยาวที่พบแพร่หลายตามเมืองโบราณสมัยทวารวดีในแถบภาคกลางของประเทศไทย ร่องรอยหลักฐานเหล่านี้เองแสดงว่ากลุ่มชนพื้นเมืองกลุ่มนี้มีพัฒนาการก้าวหน้าระดับหนึ่งแล้ว รู้จักการถลุงเหล็ก ใช้เครื่องมือเหล็ก ใช้เครื่องประดับที่เป็นกำไลสำริด ลูกปัดหิน และยังได้มีการติดต่อกับชุมชนภายนอกที่ได้รับอารยธรรมอินเดียแล้วทั้งที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคเดียวกันและที่ไกลออกไปในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงกลุ่มชนที่มีการพัฒนาการทางเทคโนโลยีแล้ว (บุรุษ โฉมงาม, 2538, หน้า 79)

ต่อมาในระยะการอยู่อาศัยระยะที่ 2 ยังคงมีการประกอบพิธีการฝังศพแบบเดิมที่ต่อเนื่องมาจากในสมัยแรก ในระยะนี้พบการแพร่หลายเข้ามาของวัฒนธรรมทวารวดี พบลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ ลูกปัดหินขนาดเล็ก ชิ้นส่วนของภาชนะดินเผาที่เรียกว่ากาน้ำหรือคนที เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบรูปแบบของภาชนะดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าชนกลุ่มนี้มีการติดต่อกับแหล่งโบราณสมัย

ทวารวดีทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในแถบภาคกลางของประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง ทำให้สิ่งของเครื่องประดับและรูปแบบภาชนะที่นิยมกันมากในวัฒนธรรมทวารวดีแพร่หลายเข้ามา มีการทำภาชนะดินเผารูปทรงใหม่ขึ้นในชุมชน ในขณะที่ภาชนะแบบดั้งเดิมก็ยังทำอยู่ แต่เทคนิคและวิธีการตกแต่งลวดลายด้วยการเขียนสีเป็นแถบเส้นขนานทับบนผิวที่มีลายเชือกทาบและการเขียนสีทึบที่ปากด้านใน การเขียนสีเป็นเส้นดั่งที่ขอบปากด้านใน อันเป็นเอกลักษณ์เด่นของกลุ่มภาชนะดินเผาแบบวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ได้ค่อย ๆ หดความนิยมไป การติดต่อกับชุมชนภายนอกมิได้ทำให้ความเชื่อเกี่ยวกับการปลงศพโดยไม่มีการเผาแต่เดิมลึ้มลึกไป ส่งผลให้มีพิธีกรรมที่หลากหลายขึ้นมากกว่าแต่ก่อน นอกจากนี้ยังพบร่องรอยของซากศาสนสถานจำนวนมากกว่า 20 แห่ง ทั้งที่พบบริเวณในเมืองและนอกเมือง เช่นศาสนสถานศาลานางขาว ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 รวมทั้งการขุดพบสถูปสำริดที่บรรจุพระบรมธาตุและพระพิมพ์ดินเผาแบบทวารวดีจำนวนมากที่บริเวณนอกเมือง การพบภาชนะดินเผานาเคลือบรูปทรงใหม่มีฝาครอบ 2 ใบ บรรจุกระดูกที่เผาแล้วพร้อมถ้ำอังคารฝังรวมอยู่ในชั้นดินที่มีการฝังศพแบบดั้งเดิม แต่อยู่ในระดับบน ๆ นั้น แสดงว่าความเชื่อในพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการปลงศพด้วยการเผาแล้วเก็บอัฐิเก็บบรรจุลงในภาชนะดินเผาแล้วฝัง เริ่มเข้าไปมีบทบาทกับชุมชนโบราณในระยะที่ 2 แล้ว (บุญ โฉม แซงส์, 2538, หน้า 80) ในช่วงระยะนี้เองสันนิษฐานว่ามีการขยายตัวของชุมชนเพิ่มมากขึ้น เกิดการพัฒนาเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้น มีการจัดการแหล่งน้ำโดยมีการขุดคูเมือง กำแพงเมืองขึ้นโดยรอบ เพื่อใช้ในการเก็บกักน้ำและการเกษตรกรรม ลักษณะของการเกิดชุมชนที่มีคูเมือง กำแพงเมืองนี้ แสดงให้เห็นถึงการเกิดของรัฐเล็ก ๆ ซึ่งค่อย ๆ ขยายตัวจากบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึงเข้ามาในระยะแรก ๆ ของสมัยประวัติศาสตร์

จากนั้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 พุทธศาสนาได้แพร่เข้ามาในแอ่งโคราช ทำให้บรรดารัฐต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ หันมานับถือพุทธศาสนา (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2529, หน้า 137) รวมทั้งเมืองโบราณนครจำปาศรีนี้ด้วย ดังพบหลักฐานต่าง ๆ เช่นซากของโบราณสถานสมัยทวารวดีที่กระจายในบริเวณตัวเมือง การทำสมาหินแกะสลักภาพสถูปเจดีย์ และการสร้างพระพิมพ์ดินเผา หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองโบราณนครจำปาศรีในช่วงระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 – 15 ตามที่กล่าวแล้ว

ระยะการอยู่อาศัยระยะที่ 3 เป็นช่วงที่มีการแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมเขมร การพบเศษภาชนะดินเผาแบบเนื้อแกร่งทั้งชนิดเคลือบและไม่เคลือบ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นผลผลิตจากเตาบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-19 นอกจากนี้ยังพบร่องรอยการนับถือศาสนาฮินดูซึ่งได้แพร่หลายเข้ามาพร้อมกับการสร้างศาสนสถาน คือถุ่่น้อย แสดงถึงการแผ่ขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการเมืองของเขมรเข้ามาบริเวณเมืองโบราณแห่งนี้ด้วย ซึ่งจากการศึกษาภาพถ่าย

ทางอากาศและการขุดตรวจชั้นดินทางโบราณคดีพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของเมือง โดยมีการขุดขยายแนวคูเมืองออกไปทั้งสองด้านทางด้านทิศตะวันตกและทิศตะวันออก มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งเป็นลักษณะการสร้างเมืองในวัฒนธรรมแบบเขมร ซ่อนทับลงไป ในเมืองโบราณที่สร้างในสมัยทวารวดีอีกชั้นหนึ่ง แต่ยังคงรูปแบบการวางผังเมืองเดิมไว้โดยไม่ได้แก้ไข ลักษณะของเมืองที่มีลักษณะที่เป็นสี่เหลี่ยมแบบนี้เป็นเอกลักษณ์ของการสร้างเมืองแบบเขมร ที่ได้รับอิทธิพลการสร้างเมืองในคติจักรวาล นอกจากนี้ยังมีการสร้างศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรเพิ่มเติมขึ้นได้แก่ กุฏิย้อย ซึ่งเป็นศาสนสถานของชุมชนที่ได้รับอิทธิพลเขมรที่สร้างขึ้นราวสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 ประกอบกับการสร้างบารายหรือสระน้ำควบคู่กันไป ความสำคัญของบารายที่มีต่อชุมชนนอกเหนือจากการเก็บกักน้ำไว้ใช้ภายในชุมชนแล้ว บารายส่วนใหญ่จะมีแผนผังเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งมีผลทางด้านคติความเชื่อของคน ในชุมชนว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมภายในศาสนสถานประจำชุมชนนั่นเอง

นอกจากนี้ ยังพบว่าทางด้านทิศตะวันออกของเมืองมีร่องรอยของสระน้ำที่มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “หนองอีโล” ลักษณะของหนองน้ำในปัจจุบันถูกล้อมรอบด้วยคันดินที่ค่อนข้างเตี้ยมีต้นไม้ขึ้นอยู่โดยรอบ วางตัวทอดยาวขนานไปกับแนวคูเมือง โดยพื้นที่ทางตอนใต้ันั้นถูกขุดลอกขึ้นเป็นสระน้ำลึกกว้างตัวอยู่ในแนวทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ส่วนพื้นที่ทางตะวันตกถูกขุดลอกขึ้นเป็นสระน้ำวางตัวยาวขนานไปกับแนวคูเมืองเก่า (บุรุษ โฉมทองดี, 2538, หน้า 48) สันนิษฐานได้ว่าเป็นการจัดการและกักเก็บน้ำเพื่อใช้ในการเกษตรกรรม รองรับการขยายตัวของชุมชน

จากนั้นในราวพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในจารึกปราสาทพระขรรค์ระบุว่าได้ทรงให้สร้างสถานพยาบาลจำนวน 102 แห่ง (อโรคยาศาล) ทั่วราชอาณาจักร ซึ่งพบอยู่ในเมืองโบราณนครจำปาศรีหนึ่งแห่งคือคู้ง์สันตริตัน จึงสันนิษฐานได้ว่าเมืองโบราณนครจำปาศรีคงเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในพื้นที่แถบนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดินแดนแห่งนี้คงจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมรและมีการแพร่เข้ามาของการนับถือศาสนาพุทธในนิกายมหายานด้วย

ในส่วนของสถานางชาวที่สร้างขึ้นในสมัยทวารวดีนั้น พบร่องรอยการบูรณะทับซ้อนลงไป โดยพบการก่อสร้างเพิ่มเติมจากโบราณสถานในสมัยที่ 2 อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมเขมรที่แพร่เข้ามานั้นก็มิได้ทำลายวัฒนธรรมทวารวดีที่เจริญอยู่ก่อนหน้านี้ให้หมดไป แต่มีการผสมผสานและนับถือควบคู่กันมา ดังปรากฏหลักฐานการจารึกที่หลังพระพิมพ์ดินเผาานาคูน บางชิ้นมีจารึกที่ใช้ภาษามอญ และภาษาเขมร (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับจารึกนี้ในหัวข้อพระพิมพ์)

ในระหว่างการอยู่อาศัยที่ 4 คือราวหลังพุทธศตวรรษที่ 18 ลงมา เป็นระยะสุดท้ายที่อำนาจทางการเมืองของเขมรได้เสื่อมลง ส่งผลให้บ้านเมืองที่เคยเจริญรุ่งเรืองมาแต่ก่อนค่อย ๆ เสื่อมซาลงไป จากปริมาณของเศษภาชนะดินเผาที่ลดจำนวนลงอย่างมาก แสดงถึงจำนวนประชากรที่น้อยลงตามไปด้วย แต่ก็ยังมีผู้คนอาศัยสืบต่อมาจนกระทั่งทิ้งร้างไปในที่สุด

พุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน

ในส่วนนี้จะได้กล่าวถึงภาพรวมของข้อมูลที่เป็นปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานแบบพุทธเจดีย์ ในวัฒนธรรมทวารวดีของภาคอีสาน โดยจะแบ่งออกเป็นสองส่วนด้วยกัน คือพุทธเจดีย์ที่พบตามแหล่งโบราณสถานทั่วไปในศาสนสถานชุมชนเมืองโบราณหลักที่สำคัญ ๆ ตามแบบแผนของวัดคามวาสี และส่วนที่สองจะกล่าวถึงข้อมูลพุทธเจดีย์ที่เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ที่สลักไว้ตามภูผาในศาสนสถานชุมชนชนบทโบราณของภาคอีสานตามแบบวัดอรัญวาสี ซึ่งแยกสามารถแยกกล่าวได้ตามพื้นที่ที่พบหลักฐานเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

พุทธเจดีย์ที่พบในศาสนสถานแบบชุมชนเมือง

1. พุทธเจดีย์ที่พบบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล

พื้นที่ต้นลำน้ำมูลประกอบไปด้วย จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ และสุรินทร์ มีเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีกระจายตัวอยู่หนาแน่นตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล จังหวัดนครราชสีมา มีเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน ชุมชนโบราณบ้านพุทซา อำเภอเมืองนครราชสีมา ชุมชนโบราณบ้านธารปราสาท ชุมชนโบราณบ้านโตนด อำเภอโนนสูง เมืองพิมาย อำเภอพิมาย เป็นต้น จังหวัดบุรีรัมย์ มีเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ เมืองลำปลายมาศ อำเภอลำปลายมาศ ชุมชนโบราณบ้านแสงโตน อำเภอประโคนชัย เป็นต้น จึงพบหลักฐานค่อนข้างหนาแน่นในชุมชนแถบนี้ พร้อมกับมีรูปแบบลักษณะที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร โดยเฉพาะด้านรูปแบบศิลปกรรม หลักฐานที่พบในพื้นที่นี้คือ พระพุทธรูป สถูป และเสมา สิ่งที่พบเป็นจำนวนมาก่อนข้างมาก คือพระพุทธรูป มีทั้งที่สมบูรณ์และเป็นเศษชิ้นส่วน ซึ่งจะกล่าวถึงเฉพาะพระพุทธรูปที่อยู่ในสภาพสมบูรณ์เป็นตัวอย่างที่สำคัญสำหรับการศึกษา

1.1 พระพุทธรูป

ภาพที่ 3-1 พระพุทธรูปไสยาสน์วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอดงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 3-2 พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กค้นพบจากการขุดแต่งวัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย

ภาพที่ 3-3 (ซ้าย) พระพุทธรูปสลักบนแผ่นหินทรายพร้อมภาพสตูรูปหม้อน้ำ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิรุฬห์

ภาพที่ 3-4 (ขวา) พระพุทธรูปศิลาทรายทรายองค์ที่ 1 บ้านดอนขวาง ตำบลทัพวัง อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (บ้านประดู่) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิรุฬห์

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดนครราชสีมา

พระพุทธรูปจากเมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดบึงกาฬแห่งนี้มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะค้นพบวัตถุหลักฐานทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีอีสานที่ค่อนข้างหนาแน่น

ตัวอย่างสำคัญคือ พระพุทธรูปไสยาสน์วัดธรรมจักรเสมาราม (ภาพที่ 3-1) ประดิษฐานอยู่บนฐานอาคารขนาดความกว้าง 6.50 เมตร ยาว 26 เมตร องค์พระมีความยาวจากพระเศียร ถึงพระบาทประมาณ 13.30 เมตร หันพระเศียรไปทางทิศใต้ พระพักตร์หันไปทางทิศตะวันออก สร้างโดยการใช้หินทรายหลายก้อนมาเรียงต่อกัน และพบว่าพระเศียรด้านหลังของพระพุทธรูปมีการก่ออิฐเสริมบางส่วน และมีร่องรอยของการสอปูน

เมืองบึงกาฬแห่งนี้ยังค้นพบพระพุทธรูปอีกหลายองค์ เช่น พระพุทธรูปหินทรายซึ่งพระครูโสภณวิจิตร แห่งวัดแก่นท้าว อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดบึงกาฬ ได้รวบรวมและมอบแก่กรมศิลปากร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กค้นพบจากการขุดแต่งวัดธรรมจักรเสมาราม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย (ภาพที่ 3-2) พระพุทธรูปสลักบนแผ่นหินทรายพร้อมภาพสตูรูปทรงหม้อน้ำ ซึ่งยังไม่สามารถระบุจุดที่พบชัดเจน ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิรุฬห์ (ภาพที่ 3-3)

บ้านคอนขวาง ตำบลทัพรั้ง อำเภอพระทองคำ (บ้านประจำ) ค้นพบพระพุทธรูปหินทราย 3 องค์ (ภาพที่ 3-4 – 3-6) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย สงขลานครินทร์ สภาพค่อนข้างสมบูรณ์ พระหัตถ์และพระบาทเท่านั้นที่ชำรุดสูญหาย องค์ที่สามเหลือเฉพาะ ส่วนบนของพระวรกาย

แหล่งอื่น ๆ ของจังหวัดนครราชสีมา ได้พบพระพุทธรูปทวารวดีอีสานอีกจำนวนมาก ตัวอย่างที่สำคัญคือ

พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กองค์นี้พบจากจังหวัดนครราชสีมา จัดแสดงใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เทียบเคียงรูปแบบทางศิลปะได้กับพระพุทธรูปศิลปะแบบ อมราวดี (ภาพที่ 3-7)

เศียรพระพุทธรูปหินทราย พบจากอำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

เศียรพระพุทธรูปปูนปั้นจากถ้ำธารปราสาท ตำบลปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัด นครราชสีมา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย (ภาพที่ 3-8)

พระพุทธรูปประทับยืน แสดงวัตรกรรมุทธา (แสดงธรรม หรือธรรมจักรมุทธา) ทั้งสอง พระหัตถ์ ความสูงประมาณ 2 เมตร สลักด้วยศิลาทราย ปัจจุบันอยู่ที่วัดสุริยาเย็น ตำบลพุดซา อำเภอ เมือง จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 3-9)

ภาพที่ 3-5 พระพุทธรูปศิลาทรายทรายองค์ที่ 2 บ้านคอนขวาง ตำบลทัพรั้ง อำเภอพระทองคำ (บ้านประจำ) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย

ภาพที่ 3-6 (ซ้าย) พระพุทธรูปศิลาทรายทรายองค์ที่ 3 บ้านดอนขวาง ตำบลทัพรั้ง อำเภอพระทองคำ
(บ้านประคำ) พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยราชภัฏ

ภาพที่ 3-7 (ขวา) พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กจากจังหวัดนครราชสีมา พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
พระนคร

ภาพที่ 3-8 เศียรพระพุทธรูปปูนปั้นจากถ้ำธารปราสาท ตำบลปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัด
นครราชสีมา พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย

ภาพที่ 3-9 พระพุทธรูปประทับยืน แสดงวិตรรกมูทรา (แสดงธรรม หรือธรรมจักรมูทรา)

ทั้งสองพระหัตถ์ วัดสุริยาเย็น ตำบลพุดซา อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดบุรีรัมย์

เมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ เมืองโบราณบ้านฝ้ายเป็นแหล่งที่พบพระพุทธรูปทวารวดีอีสานองค์สำคัญ ๆ หลายองค์ ซึ่งเดิมที่บ้านฝ้ายอยู่ในเขตการปกครองของอำเภอลำปลายมาศ ต่อมาได้แบ่งส่วนการปกครองใหม่เป็นอำเภอหนองหงส์

พระพุทธรูปสำคัญที่พบจากบ้านฝ้าย ได้แก่ พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนตรงแบบสมถังค์ แสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2513 (ภาพที่ 3- 10) ในคราวเดียวกันนั้นได้พบพระโพธิสัตว์ตามคติของพุทธศาสนานิกายมหายานแบบศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครอีก 2 องค์ ซึ่งหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ประทานความเห็นว่าจะสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 13 นอกจากนี้ยังมีรายละเอียดบางประการที่แตกต่างไปจากพระพุทธรูปทวารวดีโดยทั่วไป เช่น ขมวดพระเกศาแหลมเล็ก รวมถึงการมีอุณาโลมที่พระนลาฏ (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552 หน้า 41-42)

นอกจากพระพุทธรูปสำริด ประทับยืนองค์ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ที่เมืองโบราณบ้านฝ้ายแห่งนี้ยังได้พบพระพุทธรูปประทับยืนแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ที่ทำจากศิลาทราย ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 3- 11) และพระพุทธรูปนาคปรกศิลาสภาพชำรุดบางส่วนคือตอนบนของเศียรนาค ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ ณ วัดอุทัยมัลการาม อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 3- 12) หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงประทานความเห็นเกี่ยวกับ

พระพุทธรูปนาคปรกองค์นี้เป็นพระพุทธรูปนาคปรกแบบทวารวดีอย่างแท้จริง โดยเฉพาะหน้าของนาคจะมีรูปแบบทวารวดี คือหน้าแบนแบบหน้าลิง พระพักตร์ก็เป็นแบบทวารวดีระยะต้น เพราะยังไม่ปรากฏลักษณะพื้นเมือง และมีลักษณะบางประการเป็นต้นว่าขมวดพระเกศาเวียนทางขวา การครองจีวรเป็นแบบพระพุทธรูปอินเดียสมัยคุปตะ ส่วนท่าประทับนั่งขัดสมาธิราบเป็นแบบพระพุทธรูปอินเดียสมัยอมราวดี ถือว่าเป็นพระพุทธรูปนาคปรกที่เก่าแก่ที่สุดองค์หนึ่งที่พบในประเทศไทย (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552 หน้า 43)

ภาพที่ 3-10 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริด จากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์
ประทับยืนสมถังค์ แสดงวितรรกมุทราสองพระหัตถ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
ภาพที่ 3-11 (ขวา) พระพุทธรูปศิลาทราย จากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์
ประทับยืนสมถังค์ แสดงวितรรกมุทราสองพระหัตถ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-12 พระพุทธรูปนาคปรก ศิลาจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์
ปัจจุบันเก็บรักษาที่ วัดอู้อยัมมคคาราม อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา
(กรมศิลปากร, 2552, หน้า 42)

อนึ่ง ในพื้นที่ใกล้เคียงของเมืองโบราณบ้านฝ้าย ยังมีชุมชนโบราณอื่น ๆ ที่พบหลักฐานทางด้าน โบราณคดีซึ่งมีรูปแบบทางศิลปะที่คล้ายคลึงกัน รวมทั้งกรรมวิธีและวัสดุในการสร้างก็เหมือนกัน ได้แก่ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่พบจากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา และกลุ่มประติมากรรมที่พบจากอำเภอประโคนชัย (ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป) โดยมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับกลุ่มพระพุทธรูปที่พบที่เมืองโบราณบ้านฝ้าย สามารถเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะได้กับศิลปะเขมรแบบไพรกเมง (สมัยก่อนเมืองพระนคร กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13) อันแสดงให้เห็นว่าชุมชนบริเวณนี้มีการนับถือศาสนาพุทธแบบมหายาน โดยพิจารณาจากการประดับสถูปเจดีย์ หรือพระพุทธรูปปางสมาธิที่สิริภรณ์ (มุนมวยผม) ด้านหน้าของประติมากรรมพระโพธิสัตว์เหล่านั้น หากเป็นพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตใดก็จะประดับมุนมวยผมด้วยสถูปเจดีย์ และหากเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ก็จะประดับด้วยพระพุทธรูปปางสมาธิ (พระอมิตาภะ-พุทธเจ้า) (ภาพที่ 3-13, 3-14) ในพื้นที่แถบอำเภอประโคนชัย นางรอง ปะคำ ละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ มีการค้นพบพระพุทธรูปสำริดที่สมบูรณ์อีกจำนวนหนึ่งร่วมกันกับพระโพธิสัตว์ตามคติของพุทธศาสนานิกายมหายาน ทั้งค้นพบภายในกรุของปราสาทในวัฒนธรรมเขมรหลังหนึ่ง ชื่อปราสาทเขาปลายบัด เป็นที่น่ายินดีที่พระพุทธรูปเหล่านี้มีได้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติของประเทศไทยเลย พระพุทธรูปเหล่านี้มีลักษณะร่วมกัน คือประทับยืนแสดงวัตรกรรมทราสองพระหัตถ์ (ภาพที่ 3-15 – 3-16 และดูเพิ่มเติมใน สิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2546)

ภาพที่ 3-13 (ซ้าย) พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตร สำริด จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัด
นครราชสีมา พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 3-14 (ขวา) เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (?) สำริด จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัด
นครราชสีมา พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 3-15 พระพุทธรูปสำริด ที่เชื่อว่าพบจากปราสาทปลายบัด อำเภอละหานทราย จังหวัด
บุรีรัมย์ ประทับยืนสมภังค์ แสดงวัตรกมุทธาสองพระหัตถ์ (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ,
2546 , หน้า 126)

ภาพที่ 3-16 (กลาง) พระพุทธรูปสำริด ที่เชื่อว่าพบจากปราสาทปลายบัด อำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ ประทับยืนสมภังค์ แสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2546, หน้า 120)

ภาพที่ 3-17 (ขวา) พระพุทธรูปสำริด ประทับนั่งสมาธิ พบจากบ้านวังปลัด ตำบลบ้านแพ อำเภอกูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 204)

แหล่งอื่น ๆ พระพุทธรูปสำคัญซึ่งพบจากจังหวัดบุรีรัมย์ ยังมีตัวอย่างที่น่าสนใจดังต่อไปนี้ พระพุทธรูปสำริดประทับนั่งจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย ค้นพบจากพื้นที่อำเภอลำปลายมาศ

พระพุทธรูปสำริด ประทับนั่งสมาธิ พบจากบ้านวังปลัด ตำบลบ้านแพ อำเภอกูเมือง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 3- 17) พระพุทธรูปองค์นี้สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพนิพนธ์ไว้ในหนังสือตำนานพระพุทธเจดีย์ว่า พบในลำน้ำมูล ซึ่งบริเวณนี้มักพบพระพุทธรูปสำริดยืนบ้าง นั่งบ้าง พระองค์จึงทรงสันนิษฐานว่าพื้นที่ตรงนี้อาจเคยเป็นวัดเก่าในช่วงที่รับเอาวัฒนธรรมทวารวดีเข้ามาก็เป็นได้ (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 45)

พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ ที่กลางพระนลาฏปรากฏเครื่องหมายอุณาโลมพบจากบ้านวังปลัด ตำบลบ้านแพ อำเภอกูเมือง จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 3- 18)

พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชร 2 องค์ พบในจังหวัดบุรีรัมย์ มีลักษณะที่เหมือนกัน
เกือบทุกประการ องค์แรกสภาพสมบูรณ์กว่า จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระ
นคร (ภาพที่ 3-19 – 3-20) องค์ที่สองพระเศียรหักหาย จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิ
มาย

ภาพที่ 3-18 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงวិตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ พบจาก
บ้านวังปลัด ตำบลบ้านแพ อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พระนคร

ภาพที่ 3-19 (ขวา) พระพุทธรูปศิลา ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร จากจังหวัดบุรีรัมย์ องค์แรก
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-20 พระพุทธรูปศิลา ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร จากจังหวัดบุรีรัมย์ องค์ที่สอง
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย

1.2 พระสถูป-เจดีย์

พระสถูป เจดีย์ในภาคอีสานพบได้น้อยมาก ส่วนใหญ่แล้วพังทลายเหลือเพียงซาก
ฐาน ที่เชื่อได้ว่าเป็นฐานของพระสถูป เจดีย์ก็มี เช่นที่เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา
ที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ การพบฐานเจดีย์จำนวนหนึ่งรวมทั้งที่เหลือ
ทรงอยู่เป็นองค์อย่างพระธาตุยาคู ก็ผ่านการบูรณะมาตลอดการใช้งาน ที่ยังไม่ทราบถึงรูปทรง
ดั้งเดิม ส่วนที่เมืองจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม พบสถูปจำลองสำริด ซึ่งจะได้กล่าว
แยกในรายละเอียดตามพื้นที่ที่พบหลักฐานดังกล่าวเหล่านั้นคือ

ภาพที่ 3-21 วิหารพระนอน หรือพระพุทธรไสยาสน์ วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา

พระสถาปนาเจดีย์ที่พบจากเมืองเสมา เมืองโบราณเสมาถือว่าเป็นเมืองในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีที่มีขนาดใหญ่และจำนวนประชากรที่หนาแน่น โดยอนุมานจากการขยายตัวของเมือง โดยพบหลักฐานประเภทสิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมมากมาย ซึ่งพบว่ามีทั้งหมด 9 แห่งด้วยกัน ทั้งภายในเขตคูเมือง (เมืองชั้นใน) และนอกเขตคูเมือง (เมืองชั้นนอก) โดยที่เมืองชั้นในมีโบราณสถาน 6 แห่งกระจายตัวอยู่รอบ ๆ ศาสนสถานที่เป็นศูนย์กลางของเมือง (โบราณสถานหมายเลข 1 ตามรายงานการขุดแต่ง) และเมืองชั้นนอกอีก 3 แห่ง ทั้งหมดเหลือเพียงซากฐาน ไม่เหลือหลักฐานที่แสดงให้เห็นได้ถึงรูปแบบที่สมบูรณ์ แต่สามารถศึกษาเปรียบเทียบได้กับรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่หลงเหลืออยู่ในเมืองโบราณสมัยทวารวดี แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางภาคกลาง เช่น สถาปัตยกรรมทรงโรง ของวิหารพระนอน หรือพระพุทธรไสยาสน์ (ภาพที่ 3- 21) และจากซากฐานทางสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ทั้งฐานทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือจตุรัส ที่อาจเป็นอุโบสถ หรือวิหาร สถาปนาเจดีย์ กับฐานทรงสี่เหลี่ยม แปดเหลี่ยม และทรงกลม ซึ่งควรจะได้มีการศึกษาเปรียบเทียบทางด้านรูปแบบศิลปะต่อไป (ภาพที่ 3-22 – 3-24)

ภาพที่ 3-22 ฐานเจดีย์สี่เหลี่ยม จากโบราณสถานหมายเลข 7 เมืองโบราณเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัด
นครราชสีมา

ภาพที่ 3-23 แบบจำลองส่วนฐานเจดีย์สี่เหลี่ยม เมืองอุทอง อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-24 ฐานเจดีย์แปดเหลี่ยม จากโบราณสถานหมายเลข 3 เมืองโบราณเสมา
อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

1.3.1 เสนาหิน

กลุ่มเสนาหินที่พบบนภูพระอังคาร อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ มีประมาณ สิบกว่าใบ สลักเป็นรูปบุคคล (ซึ่งยังไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นเทพที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ หรือพระโพธิสัตว์ตามคติของพระพุทธศาสนา) โดยรายละเอียดสลักเป็นภาพบุคคลทรง

เครื่องประดับอย่างกษัตริย์ทั้งชุด กรอบกระบังหน้า กุณฑล กรองคอ พาหุรัด ทองพระกร นุ่งผ้า ยาวซักชายเป็นวงโค้งออกด้านข้าง และยังพบเสมาแบบที่สลักเป็นรูปสลุปรทรงหม้อน้ำประดับด้วย กรวยยอด (ดูรายละเอียดในหัวข้อเสมาสลักสัญลักษณ์รูปสลุปรทรงหม้อน้ำ)

เสมาในเขตเมืองโบราณร้างสมัยทวารวดี ที่บ้านแสงโตน อำเภอประโคนชัยจังหวัด บุรีรัมย์ มีอยู่ 3 กลุ่ม คือ ภายในกำแพงเมือง 2 กลุ่ม ที่บริเวณศาลเจ้า และโคกพระนอนหน้าสถานี ตำรวจ ส่วนอีกกลุ่มอยู่นอกคูเมืองด้านทิศเหนือ ลักษณะใบเสมาทั้ง 3 กลุ่มเป็นหินทรายสีขาวและ แดง ไม่สลักตกแต่งภาพสัญลักษณ์ใด ๆ โดยพบกระกระจายทั่วบริเวณ

ภาพที่ 3-25 เสาหลักภาพสลัปรูปทรงหม้อน้ำบนฐานรูปกลีบบัว วัดโพธิ์ชัย อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

ใบเสมาในเขตอำเภอลำทะเมนชัย (เดิมอยู่ในเขตการปกครองของอำเภอนางรอง และอำเภอละหานทราย ตามลำดับ) จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งยังไม่เป็นที่ทราบแน่ชัดว่าใบเสมากลุ่มนี้ถูกเคลื่อนย้ายมาจากที่ใด ปัจจุบันอยู่ที่วัดโพธิ์ชัย โดยพบสองใบ สลักเป็นรูปสลัปรูปทรงหม้อน้ำบนฐานรูปกลีบบัว (ภาพที่ 3-25) และอีกใบสลักเป็นรูปดอกจันทน์ (หรือธรรมจักร?)

อนึ่ง ยังมีใบเสมาหินอีกจำนวนหนึ่งที่นำมาเก็บและจัดแสดงไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมไพร ซึ่งบางหลักมีคำอธิบายว่าย้ายมาจากพื้นที่แถบจังหวัดชัยภูมิ ซึ่งจะได้กล่าวไว้ในส่วนต่อไปของพุทธเจดีย์ที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำชี

2. พุทธเจดีย์ที่พบบริเวณลุ่มแม่น้ำชี

เขตลุ่มน้ำชีซึ่งมีพื้นที่ครอบคลุม จังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ด พบหลักฐานวัตถุวัฒนธรรมจำนวนมาก โดยเฉพาะพระพุทธรูปทวารวดีอีสาน มีทั้งที่ทำจากหินทราย สำริด และปูนปั้น พระพุทธรูปเหล่านี้พบได้ตามเมืองโบราณหลายแห่ง เช่น เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองโบราณบ้านคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น

2.1 พระพุทธรูป

ภาพที่ 3-26 พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็ก ประทับยืน จากอำเภอมัญจาคีรี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 60)

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดขอนแก่น

พระพุทธรูปสำคัญจากจังหวัดขอนแก่นคือ พระพุทธรูปสำริดจากอำเภอมัญจาคีรี ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (ภาพที่ 3- 26) แสดงถึงรูปแบบของ พระพุทธรูปประทับยืนแบบทวารวดีทั่วไปคือ แบบสมถังค์ (ยืนตรง) แสดงวัตรกรรมทวาราสองพระ หัตถ์ กรองจีวรห่มคลุม

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดมหาสารคาม

เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิสัย เมืองโบราณแห่งนี้ถือว่ามีค่ามาก เพราะมี ขนาดพื้นที่ใหญ่ สะท้อนถึงความสำคัญได้เป็นอย่างดี เมืองนี้พบพระพุทธรูปสำคัญสององค์ ทั้งคู่อยู่ในอิริยาบถประทับยืน องค์แรกเรียกกันว่า พระพุทธรูปมิ่งเมือง ประดิษฐาน ณ วัดสุวรรณวาส อีก องค์หนึ่งเรียกว่า พระพุทธรูปมงคล ประดิษฐาน ณ วัดพุทธมงคล

ภาพที่ 3-27 (ซ้าย) พระพุทธรูมิ่งเมือง เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม

ภาพที่ 3-28 (ขวา) พระพุทธรูมงคล เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม

พระพุทธรูมิ่งเมือง (ภาพที่ 3- 27) สร้างด้วยศิลาทรายทราย พบว่าได้รับการปฏิสังขรณ์ในหลาย ๆ ส่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระเศียรซึ่งเป็นการบูรณะขึ้นมาใหม่ทั้งหมด องค์พระประทับยืนตรง ครองจีวรห่มเฉียงพระหัตถ์ขวาวางอยู่ระดับพระอุทร พระหัตถ์ซ้ายห้อยลงแนบชิดพระวรกาย จีวรด้านล่างตกแต่งเป็นลวดลายลือไปตามแนวของรัศมีประคดและแถบหน้านาง

พระพุทธรูมงคล (ภาพที่ 3- 28) สร้างจากศิลาทราย และได้รับการปฏิสังขรณ์ในหลาย ๆ ส่วนเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระเศียรซึ่งเป็นของใหม่ องค์พระประทับยืนตรง ครองจีวรห่มเฉียง สังฆาฏียาวจรดพระเพล พระหัตถ์อยู่ในอิริยาบถเดียวกันกับพระพุทธรูมิ่งเมือง คือ พระหัตถ์ขวาวางอยู่ระดับพระอุทร พระหัตถ์ซ้ายห้อยลงแนบชิดพระวรกาย

จากรูปแบบของพระพุทธรูปทั้งสององค์น่าจะสร้างขึ้นในสมัยหลังจากที่วัฒนธรรมทวารวดีได้คลี่คลายลงไปมากแล้ว เพราะมีพุทธลักษณะแบบพื้นถิ่นอยู่มาก เช่น การประทับยืนแบบแข็ง ๆ รวมทั้งระดับของพระหัตถ์ที่แสดงปางในตำแหน่งที่ดูต่ำเกินไป

แหล่งอื่น ๆ ในพื้นที่อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ได้ค้นพบพระพุทธรูปสำคัญที่สำคัญมากที่สุดองค์หนึ่ง ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร องค์พระสวมเครื่องประดับ ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย ซึ่งรองรับด้วยสิงห์ 4 ตัว พระหัตถ์อยู่ในท่าธรรมจักรมูทรา ทางด้านซ้ายและขวามีรูปสตรีด้านละคน ด้านหลังขององค์พระมีประภาณวลและพนักบัลลังก์ เหนือขึ้นไปมีฉัตรกางกั้นอยู่ ศาสตราจารย์ออร์ช เซเดส์ ต้นนิชฐาน

ว่ารูปนี้อาจจะได้เป็นพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตร ในขณะทีศาสตราจารย์ของ บวสเซอร์เยร์ อธิบายว่าเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องแสดงปางประทานธรรม แต่ความเป็นไปได้ของพระพุทธรูปองค์นี้คือ ไม่น่าจะได้ทำขึ้นในพื้นที่ภาคอีสานเป็นแน่ บางท่านเห็นว่าน่าจะทำขึ้นในชวภาคกลาง ประเทศอินโดนีเซีย หรืออาจจะเป็นอาณาจักรศรีวิชัย แต่บางท่านเห็นว่าลักษณะต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับศิลปะปาละของประเทศอินเดียมากกว่า (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552 หน้า 60-61) (ภาพที่ 3- 29)

ที่อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม พบพระเศียรพระพุทธรูปองค์หนึ่งสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด (ภาพที่ 3-30)

ภาพที่ 3-29 (ซ้าย) พระโพธิสัตว์เมตไตรยะ (?) หรือ พระพุทธรูปทรงเครื่องแสดงปางประทานธรรม(?) จากอำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ภาพที่ 3-30 (ขวา) เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น จากอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์

เมืองฟ้าแดงสงยาง อำเภอกมลาไสย เมืองโบราณแห่งนี้มีการค้นพบพระพุทธรูปจำนวนมาก เช่นเศียรพระพุทธรูปที่สลักด้วยศิลาทราย และปั้นด้วยปูน (ภาพที่ 3-31, 3-32) ตลอดจนภาพสลักพระพุทธรูปบนใบเสมา

พระพุทธรูปลอยองค์หลายองค์จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น ในส่วนของพระพุทธรูปประทับยืนนั้น แม้ว่าจะมีรายละเอียดบางประการชำรุดไปบ้าง แต่ก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปประทับยืนแบบสมถังค์ (ยืนตรง) แสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ ครองจีวรห่มคลุม ซึ่งบางองค์ยังเห็นฐานรองรับพระบาทที่อยู่ในผังกลม (ภาพที่ 3-33, 3-34) บางองค์มีประภาณชลล้อมรอบพระเศียร และมีองค์หนึ่งประทับยืนแบบดริภังค์เล็กน้อย ครองจีวรห่มเฉียง พระหัตถ์ขวาทำปางประทานอภัย พระหัตถ์ซ้ายกำสายจีวร

ภาพที่ 3-31 (ซ้าย) เศียรพระพุทธรูปศิลาทราย จากการขุดค้นทางด้าน โบราณคดี เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น (สำนักงานศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 3-32 (ขวา) เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น จากการขุดค้นทางด้าน โบราณคดี เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (2552) ได้ทำการสำรวจและศึกษาพระพุทธรูปที่พบบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ พบพระพุทธรูปประทับนั่งลอยองค์ที่สำคัญองค์หนึ่งจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น สร้างจากศิลาทราย องค์พระประทับนั่งขัดสมาธิราบบนฐานบัวหน้ากระดาน พระหัตถ์ทำปางมารวิชัย พระเศียรหักหายไปแล้ว และอีกองค์หนึ่งเป็นชิ้นส่วนพระพุทธรูปศิลาทราย อยู่ในอิริยาบถประทับนั่งขัดสมาธิราบ ปางสมาธิ เก็บรักษาไว้ในวัดโพธิ์ชัยเสมาราม อำเภอกมลาไสย

รายละเอียดของพระพักตร์ในแต่ละองค์มีความแตกต่างกันออกไป แต่กระนั้นในภาพรวมยังแสดงให้เห็นถึงรูปแบบศิลปะทวารวดีอยู่พอสมควร เป็นต้นว่า พระเนตรโปน พระขนงต่อเป็นปีกกา อย่างไรก็ตามลักษณะอันเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นก็ปรากฏให้เห็น เช่น พระขนงเป็นสันนูนขึ้นอย่างชัดเจน แยมพระโอษฐ์ ปลายพระโอษฐ์วัดสูงขึ้น หางพระเนตรบางและสูงขึ้น เล็กน้อย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 147 อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 67-68)

ภาพที่ 3-33 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริดลอยองค์ ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติขอนแก่น
ภาพที่ 3-34 (ขวา) พระพุทธรูปสำริดลอยองค์ ประทับยืน พระกรหักหาย จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติขอนแก่น

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด

พื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด ในเขตอำเภอเมืองพบพระพุทธรูปสำริดประทับยืน ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด พระพุทธรูปองค์นี้ประทับยืนตรงแบบสมถังค์ แสดงธรรม หรือวิตรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ ครองจีวรห่มคลุม มีความสัมพันธ์กับพระพุทธรูปทวารวดีที่พบในภาคกลาง อาจกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 (ภาพที่ 3-35) อีกองค์ก็มีรูปแบบลักษณะเดียวกันแต่ไม่สมบูรณ์เท่าพบที่เจดีย์ในเมืองหงส์ อำเภอจตุรพักตรพิมาน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 71)

บ้านดงสิงห์ อำเภोजังหาร พบพระเศียรพระพุทธรูปศิลา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด ลักษณะในภาพรวมชำรุดเป็นอย่างมาก ส่วนล่างของพระพักตร์แตกหัก เหลือให้เห็นเพียงพระเนตรและพระขนง กลางพระนลาฏมีรูเล็ก ๆ ที่น่าจะมีไว้สำหรับฝังอัญมณีหรือหินมีค่าแสดงถึงความเป็นอุณาโลม (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 72)
(ภาพที่ 3- 36) อันเป็นหนึ่งในพระมหาปฐิสลักษณะ

ภาพที่ 3-35 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริดลอยองค์ ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากอำเภอมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด
ภาพที่ 3-36 (ขวา) เศียรพระพุทธรูปศิลา จากบ้านดงสิงห์ อำเภोजังหาร จังหวัดร้อยเอ็ด พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด

2.2 พระสอุป-เจดีย์

พระสอุป เจดีย์ ที่พบจากเมืองโบราณนครจำปาศรี

สอุปจำลองสำริด ที่โบราณสถานหมายเลข 24* (สถานที่พบสอุปสำริดบรรจุพระบรมชาตุนานูน) แต่เดิมเป็นเนินดินนี้มีลักษณะเป็นรูปวงรี กว้างประมาณ 10 เมตร ยาวประมาณ 14 เมตร

* หมายเลขกำกับโบราณสถานตามรายงานการขุดค้นของกรมศิลปากร

สูงจากระดับพื้นดินเดิมประมาณ 1.15 เมตร จากการขุดแต่งของกรมศิลปากร ปรากฏรูปทรงของ
 สถูปเป็นฐานศิลปะแล่งซ้อนกันประมาณ 5 ชั้น สูงประมาณ 90 เซนติเมตร มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส
 มีความยาวด้านละ 6 เมตร โดยที่ศิลปะแล่งที่ใช้ในการก่อสร้างสถูปนี้มีขนาดที่ไม่เท่ากัน แต่ส่วนใหญ่
 จะพบศิลปะแล่งที่มีขนาดกว้างประมาณ 18-20 เซนติเมตร ยาว 30 เซนติเมตร หน้า 9-11 เซนติเมตร
 นอกจากนั้นยังพบก้อนอิฐขนาดใหญ่ปะปนอยู่ด้วย (สำนักงานประถมศึกษาจังหวัดมหาสารคาม,
 2544, หน้า 20 - 21)

การพบโบราณวัตถุ และโบราณสถานภายในนครจำปาศรี ที่สำคัญและมีการบันทึกไว้คือ
 การค้นพบสถูปสำริดจำลอง ซึ่งเป็นต้นแบบสำหรับสร้างพระธาตุนาคูน ในปี พ.ศ.2522 โดยสถานที่
 ที่ตั้งบริเวณขุดพบสถูปพระธาตุนาคูน เป็นเนินดินที่เป็นที่นาของนายทองดี ปะวะภูตา ชาวบ้านนา
 คูน อำเภอนาคูน จังหวัดมหาสารคาม (สำนักงานประถมศึกษาจังหวัดมหาสารคาม, 2544, หน้า
 20 - 21)

ภาพที่ 3-37 สถูปจำลอง สำริด พบที่บ้านนาคูน อำเภอนาคูน จังหวัดมหาสารคาม (สำนักงาน
 ประถมศึกษาจังหวัดมหาสารคาม, 2544, หน้า 20 - 21)

จากการขุดค้นของหน่วยศิลปากรที่ 7 ขอนแก่น ในวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ.2522 ในบริเวณ
 ที่ดินดังกล่าวที่เป็นเนินดินอยู่ห่างจากกุ้งสันตรัตน์ไปทางทิศตะวันตกประมาณ 2 กิโลเมตร ห่างจาก
 ตัวอำเภอนาคูนไปทางทิศตะวันออกประมาณ 2 กิโลเมตร มีลำห้วยไหลผ่านทางทิศตะวันออก เป็น
 เนินดินลักษณะวงรี กว้างประมาณ 10 เมตร ยาวประมาณ 14 เมตร สูงจากระดับพื้นดินประมาณ
 1.15 เมตร ผิวดินเป็นสีดำสลายดินเตาเผาถ่าน พบวัตถุโบราณจำนวนมาก พร้อมกับสถูปสำริดที่เชื่อ

ว่าบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ อยู่ลึกลงไปจากระดับผิวดินประมาณ 50 เซนติเมตร บรรจุไว้ตรงกลาง (ภาพที่ 3- 37) โบราณสถานแห่งนี้หลังจากได้ขุดแต่งโดยรอบแล้วประกอบด้วยชั้นของศิลาแลงที่เรียงซ้อนกันอยู่ 5 ชั้น สูงประมาณ 90 เซนติเมตร มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดประมาณ 6x6 เมตร ศิลาแลงแต่ละก้อนมีขนาดไม่เท่ากัน แต่ที่พบส่วนมากมีขนาดกว้างประมาณ 18-20 เซนติเมตร ยาว 30 เซนติเมตรหนา 9-11 เซนติเมตร นอกจากนี้ยังพบก้อนอิฐขนาดใหญ่ปะปนอยู่ด้วย สลупจำลองสำริด พบอยู่บริเวณกลางสลุปลึกลงไป 50 เซนติเมตร อธิบายทางรูปแบบและส่วนประกอบของเจดีย์ได้ดังนี้

ส่วนยอด

มีลักษณะกลมตัน ทำเป็นปล้องไฉน ลูกแก้วและปลียอด ตอนต้นทำเป็นเกลียวสามารถปิดประกบกับส่วนตัวองค์สลุปได้พอดี มีความสูง 12.3 เซนติเมตร

ส่วนตัวสลุปหรือองค์ระฆัง

มีลักษณะคล้ายระฆังหรือโอคว่ำทรงกระบอกสูง สูง 12.1 เซนติเมตร แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนตัวสลุปหรือองค์ระฆัง ซึ่งเป็นส่วนที่บรรจุพระอังคาร(ขี้เถ้า) ส่วนคอสลุปหรือคอระฆัง เป็นส่วนที่บรรจุผอบใส่พระธาตุ (กระดูก)* เมื่อนำส่วนยอดมาปิดประกบกับตัวองค์สลุปแล้ว จะมีความสูงรวมจากฐานถึงยอด 24.4 เซนติเมตร ผอบที่เชื่อว่าบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ประกอบด้วยผอบ 3 ชั้น

ผอบชั้นแรก ทำด้วยสำริด สูง 1.4 เซนติเมตร เส้นรอบวง 4.1 เซนติเมตร

ผอบชั้นที่สอง ทำด้วยเงิน สูง 1.1 เซนติเมตร เส้นรอบวง 3.4 เซนติเมตร

ผอบชั้นที่สาม ทำด้วยทองคำ เป็นชั้นในสุด สูง 1 เซนติเมตร เส้นรอบวง 2.5 เซนติเมตร

ผอบทั้งสามชั้นจะบรรจุซ้อนกันอยู่ คือผอบทองคำจะซ้อนอยู่ในผอบเงิน ผอบเงินซ้อนอยู่ในผอบสำริด ทุกผอบมีฝาปิดอย่างมิดชิดและรวมบรรจุอยู่ในส่วนคอระฆังขององค์สลุป (สำนักงานประถมศึกษาจังหวัดมหาสารคาม, 2544, หน้า 24-25)

พระสลุป เจดีย์ที่พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง

พระธาตุยาคู

* เอกสารจากสำนักงานประถมศึกษาจังหวัดมหาสารคาม (2544) ระบุว่าภายในสลุปสำริดจำลองพบพระบรมสารีริกธาตุบรรจุอยู่ ซึ่งต้องทำการพิสูจน์ต่อไป

ภาพที่ 3-38 รูปแบบลักษณะ โดยทั่วไปของแผนผังและฐานเจดีย์เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (สำนักงานศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 3-39 เจดีย์พระธาตุยาอุ เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

สำหรับสอป-เจดีย์ที่เมืองฟ้าแดดสงยางเกือบทั้งหมดมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (ยกเว้น หมายเลข 1 ที่มีผังรูปกลม) มีบันไดทางขึ้น 4 ด้าน หรือด้านหน้าเพียงด้านเดียว ส่วนอีกสามด้านเป็น मुखยื่นออกมาในระดับเดียวกับบันได ขนาดของเจดีย์มีหลายขนาดด้วยกัน (ภาพที่ 3- 38) ขนาดเล็กสุดจะมีความกว้างด้านละ 4.5 เมตร ขนาดกลางกว้างด้านละ 6.50 เมตร ส่วนขนาดใหญ่กว้างตั้งแต่ 10 เมตรขึ้นไปถึง 16 เมตร สำหรับเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดคือ หมายเลข 10 (คือ พระธาตุยาอุ) (ภาพที่ 3- 39) ที่มีขนาดกว้างด้านละ 16 เมตร ก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ไม่สอปูน ฐานอิฐสี่เหลี่ยมสูงเพียง 1.15 เมตร รูปแบบปัจจุบันถูกสร้างซ้อนทับด้วยศิลปกรรมในสมัยหลังลงมา (ควรมีการศึกษาทาง

รูปแบบศิลปะต่อไป) และมีการมีการบูรณใหม่ในช่วงการอยู่อาศัยในสมัยรัตนโกสินทร์ ด้วยความสูง 15 เมตร

การประดับตกแต่งเจดีย์ที่เมืองฟ้าแดดสงยาง ก็เป็นเช่นเดียวกับการตกแต่งเจดีย์แบบทวารวดีทั่ว ๆ ไป กล่าวคือ ช่องว่างของฐานเจดีย์ในส่วนท้องไม่ ถูกประดับตกแต่งด้วยประติมากรรมปูนปั้นภาพเล่าเรื่อง แต่ก็ได้ชำรุดหลุดร่วงเสียหายไปก่อนทำการขุดแต่งบูรณะ เหลือแต่เพียงที่ฐานเจดีย์หมายเลข 5, 7, 9, 10 และ 11 เป็นชิ้นส่วนประติมากรรมปูนปั้นเศียรพระพุทธรูปเศียรเทวดา ส่วนหัวของสัตว์ และลวดลายพันธุ์พฤกษา ปัจจุบันเก็บรักษาและจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น

ส่วนวิหาร (หมายเลข 2) และอุโบสถ (หมายเลข 4) มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า สำหรับอุโบสถนั้นก่อด้วยศิลาแลงและมีใบเสมาสี่เหลี่ยมเป็นทิวโดยรอบ (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 68) และสำหรับประเด็นการปักใบเสมารอบซากฐานอาคารศาสนสถานนั้น ยังไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าเป็นการปักมาตั้งแต่ดั้งเดิมในระยะแรกสร้างหรือว่ามีการเคลื่อนย้ายมาปักในชั้นหลังลงมาแล้ว

2.3 พระพิมพ์

พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณนครจำปาศรี (นาคน)

พระพิมพ์ดินเผาที่พบเมืองโบราณนครจำปาศรี ภายในบริเวณเมืองโบราณนครจำปาศรี ได้ขุดพบพระพิมพ์* ที่ทำด้วยดินเผานานมาก ซึ่ง ลักษณะของพระพิมพ์ที่ขุดพบนั้นเป็นศิลปะแบบทวารวดีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13-16 จากรูปแบบและจารึกที่หลังพระพิมพ์ การเปรียบเทียบรูปแบบตัวอักษรพบว่ามีความคล้ายกับจารึกกาลา “เข รมมาฯ” ที่พบบนแกนสตุป แผ่นศิลาธรรมจักร และแผ่นดินเผาซึ่งพบที่จังหวัดนครปฐมและจังหวัดสุพรรณบุรี รูปลักษณะของตัวอักษรดังกล่าวเป็นอักษรแบบหลังปัลลวะ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 (กรมศิลปากร, 2529 หน้า 77-94)

จากข้อความที่จารึกนั้นเป็นการกล่าวถึงการทำบุญของผู้สร้างพระพิมพ์ ซึ่งแตกต่างไปจากพระพิมพ์ทวารวดีที่พบในภาคกลาง ซึ่งมักมีกาลา “เข รมมาฯ” อาจสันนิษฐานได้ว่าการสร้าง

* พระพิมพ์ดังกล่าวที่สร้างขึ้นนี้ คงเป็นอุทิศเจดีย์อย่างในคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ประเพณีการสร้างพระพิมพ์มีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น โดยมีมูลเหตุมาจากการสักการะสังเวชนียสถาน 4 ตำบล ของพระพุทธเจ้าในประเทศอินเดีย ได้แก่ สถานที่ประสูติ ที่มูณีนวัน เมืองกบิลพัสดุ์ สถานที่ตรัสรู้ ที่ตำบลพุทธคยา เมืองกยา สถานที่ทรงปฐมเทศนา ที่ตำบลสารนาถ เมืองพาราณสี และสถานที่ปรินิพพาน เมืองกุสินารา อันเป็นจุดที่กำเนิดพระพิมพ์ครั้งแรกในอินเดีย ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่ระลึกแทนองค์พระพุทธเจ้าจนกลายเป็นประเพณีในการสร้างสืบทอดพระพุทธศาสนาจนปัจจุบัน (ธีรพงษ์ จุฑาพานิชย์, 2543, หน้า 94 - 99)

พระพิมพ์สมัยทวารวดีในภาคอีสานนั้นเป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง โดยสร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาไว้ตามศาสนสถาน (ธีรพงษ์ จตุรพานิชย์, 2543, หน้า 99)

รูปแบบลักษณะของพระพิมพ์ที่พบ เป็นพระพุทธรูปที่คล้ายกับศิลปะแบบปาละในประเทศอินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งรูปแบบพระพิมพ์นี้พบกระจายอยู่ตามเมืองโบราณต่างๆ ในบริเวณพื้นที่ที่อยู่ใกล้เคียงกัน เช่น เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม สันนิษฐานได้ว่าชุมชนทวารวดีภาคอีสานมีความสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนทวารวดีภาคกลาง เพราะพระพิมพ์บางรูปแบบนั้นมีลักษณะเช่นเดียวกับพระพิมพ์แบบทวารวดีที่พบในภาคกลางด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 3-40 (ซ้าย) พระพิมพ์ดินเผานาคูน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ขนานรูปสตูป-เจดีย์ จำลอง
ภาพที่ 3-41 (ขวา) พระพิมพ์ดินเผานาคูน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางทรงแสดงธรรม

ภาพที่ 3-42 พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางยมกปาฏิหาริย์

พระพิมพ์ดินเผาที่พบในบริเวณเมืองนครจำปาศรี มีจำนวนกว่าพันองค์ ทั้งที่สมบูรณ์และไม่สมบูรณ์ ลักษณะเนื้อของพระพิมพ์เป็นดินเผาเนื้อแกร่ง มีหินแร่ปน สีเนื้อพระพิมพ์มี 5 สี คือ สีน้ำตาลแก่ สีเหลืองอ่อน สีชมพู สีแดงและสีขาวนวล ในพระพิมพ์เกือบทุกพิมพ์จะมีรูปเจดีย์และสถูปจำลอง (ภาพที่ 3-40) แสดงภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ เช่นปางทรงแสดงธรรม (ภาพที่ 3-41) ปางยมกปาฏิหาริย์ (ภาพที่ 3-42) ปางนาคปรก (ภาพที่ 3-43) ปางขัดสมาธิ (ภาพที่ 3-44) ปางเสด็จจากดาวดึงส์ (ภาพที่ 3-45) และปางลีลาประทับยืนเหนือฐานรูปดอกบัว (ภาพที่ 3-46) นอกจากนี้พระพิมพ์ดินเผาบางชิ้นมีจารึกอยู่ทางด้านหลัง ซึ่งเขียนด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาขอมโบราณ และมอญโบราณ ข้อความที่จารึกลงในพระพิมพ์ดินเผา (ดูรายละเอียดในหัวข้อจารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาดุน) มีข้อความที่คล้ายกัน คือการประกอบกริยาบุญทางพุทธศาสนา เช่น “บุญอันนี้ ในพระกอมระดาญ์และพร้อมไปด้วย (พระ) สหายผู้เป็นสามัญชนได้ร่วมกันสร้างไว้” (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 77-81) (ภาพที่ 3-47)

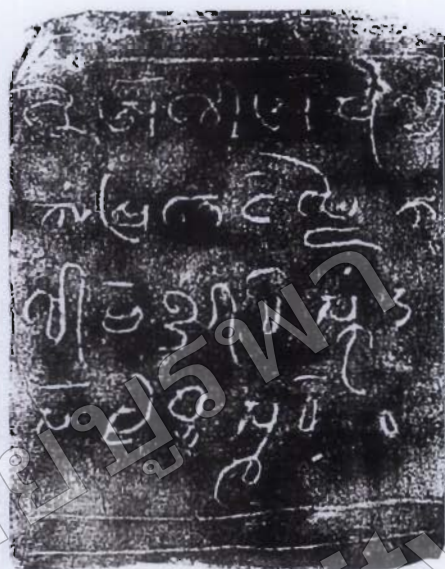

ภาพที่ 3-43 (ซ้าย) พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางนาคปรก

ภาพที่ 3-44 (ขวา) พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางขัดสมาธิ

ภาพที่ 3-45 พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางเสด็จดาวดึงส์

ภาพที่ 3-46 (ซ้าย) พระพิมพ์ดินเผาานาคูน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางลีลาประทับยืนบนดอกบัว

ภาพที่ 3-47 (ขวา) จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาานาคูน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 80)

นอกจากนี้ มยุรี วีระประเสริฐ (ม.ป.ป.) ผู้ที่ทำการขุดค้นและศึกษาพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาาคูน ยังแบ่งพระพิมพ์ดินเผาานาคูนออกเป็นปางต่าง ๆ ได้ 6 ปาง คือ

1. ปางทรงแสดงธรรม มี 2 ลักษณะ คือประทับยืนและประทับนั่งห้อยพระบาททรงแสดงธรรม
2. ปางขมกปาฏิหาริย์ มี 2 พิมพ์ คือ แบบนูนสูงและนูนต่ำ
3. ปางนาคปรก มี 3 แบบ คือ
 - 3.1 แบบพิมพ์นาคปรกเดี่ยว
 - 3.2 แบบพิมพ์นาคปรกคู่
 - 3.3 แบบพิมพ์นาคปรกเดี่ยวประทับนั่งในซุ้มใบไม้ มีฐานกลมตั้งได้
4. ปางขัดสมาธิ แบ่งออกเป็น 4 แบบ คือ
 - 4.1 แบบพิมพ์ประทับนั่งบนบัลลังก์ซุ้มโพธิ์ฐานสูง
 - 4.2 แบบพิมพ์ประทับนั่งบนบัลลังก์ซุ้มโพธิ์ฐานเตี้ย

4.3 แบบพิมพ์ประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัวชุ้มโพธิ์

4.4 แบบพิมพ์ประทับนั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ขวายกขึ้นประทานพรอยู่ในชুমโบ ไม่มีฐานกลมตั้งได้

5. ปางเสด็จดาวดึงส์ มี 2 แบบ คือ

5.1 แบบพิมพ์ประทับยืนบนดอกบัว พระหัตถ์ทั้งสองยกขึ้นจับชายจีวร มีพระพุทธรูปปางสมาธิข้างละ 4 องค์

5.2 แบบพิมพ์ประทับยืนบนดอกบัว พระหัตถ์ทั้งสองยกขึ้นจับชายจีวร มีพระพุทธรูปปางสมาธิข้างละ 5 องค์ และมีสถูปจำลองข้างละ 4 องค์

6. ปางลีลา ประทับยืนบนดอกบัว ในลักษณะเอี้ยวตัว พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นสูงระดับพระกรรณ พระพิมพ์นี้มีน้อยมากพบไม่เกิน 15 องค์

พระแสง มี 3 แบบ คือ

1. แบบสามเหลี่ยมหน้าจั่ว

2. แบบสี่เหลี่ยมผืนผ้าและสี่เหลี่ยมจัตุรัส

3. แบบรูปใบไม้หรือรูปหอย

พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง

พระพิมพ์ดินเผาเป็นจำนวนมาก พิมพ์ที่พบมีทั้งหมด 7 พิมพ์ด้วยกัน โดยขุดพบบริเวณโบราณสถานหมายเลข 1, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 13 โดยพบมากที่สุดบริเวณโบราณสถานหมายเลข 9 จำนวนถึง 84 องค์ด้วยกัน (ตามการจำแนกหมายเลขโบราณสถานที่ยกกรมศิลปากรทำการขุดค้น)

ภาพที่ 3-48 (ซ้าย) พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 1

ภาพที่ 3-49 (ขวา) พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 2

ภาพที่ 3-50 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 3

พิมพ์ที่ 1 (ภาพที่ 3- 48)

เป็นพิมพ์ที่พบมากที่สุด คือพระพิมพ์ดินเผาที่แสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงจีวรห่มเฉียง ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร (วัชรसनะ) บนบัลลังก์ดอกบัว พระหัตถ์ทำปางสมาธิ มีประภาณตาลเป็นเส้นโค้งห้อยล้อมรอบ มีขนาดกว้าง 6 ซม. สูง 14.5 ซม. พบจำนวน 84 องค์ บริเวณโบราณสถานหมายเลข 9

พิมพ์ที่ 2 (ภาพที่ 3- 49)

พิมพ์ที่พบรองลงมา คือพระพิมพ์ดินเผาแสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงจีวรห่มเฉียงประทับนั่งขัดสมาธิเพชร (วัชรसनะ) บนบัลลังก์ดอกบัว พระหัตถ์ทำปางสมาธิ มีประภาณตาลเป็นเส้นโค้งเรียบล้อมรอบ มีขนาดกว้าง 12 ซม. สูง 20 ซม. พบบริเวณโบราณสถานหมายเลข 1, 5, 6, 9

พิมพ์ที่ 3 (ภาพที่ 3- 50)

พิมพ์ปรกโพธิ์ แสดงภาพพระพุทธเจ้า ทรงจีวรห่มเฉียง ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร (วัชรसनะ) บนบัลลังก์ดอกบัวได้ต้นโพธิ์ พระหัตถ์ทำปางสมาธิ มีประภาณตาลล้อมรอบ มีอุบาสกยืนประนมมือชมนาบอยู่ด้านข้าง เหนืออุบาสกทั้งสองมีรูปเจดีย์จำลอง ขนาดกว้าง 7.5 ซม. สูง 13 ซม. พระพิมพ์แบบนี้ พบที่โบราณสถานหมายเลข 10 เพียงองค์เดียว

ภาพที่ 3-51 (ซ้าย) พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 4

ภาพที่ 3-52 (ขวา) พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 5 (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 88)

จำลองนารายณ์

พระพุทธรูปปางสมาธิ
หน้าตัก ๘๐ นิ้ว

ภาพที่ 3-53 จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 87)

พิมพ์ที่ 4 (ภาพที่ 3- 51)

พระพิมพ์ดินเผาแสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงจีวรห่มคลุม ประทับนั่งขัดสมาธิราบบนบัลลังก์ พระหัตถ์ทำปางแสดงธรรม หรือธรรมจักรมูทรา ล้อมรอบด้วยประภาณวลที่ประดับด้วยดอกไม้ เนื้อประภาณวลมีฉัตรประดับอยู่ ด้านข้างตอนล่างสุดมีพระโพธิสัตว์นั่งประนมมืออยู่สองข้าง เนื้อขึ้น ไปเป็นรูปบุคคลยืนถือแส้ (จามร) ข้างละหนึ่งคน ด้านหลังบุคคลทั้งสอง มีบุคคลอีกสองคนยืนถือพัด โบก (วาลวิชนี) และฉัตร ตอนบนสุดมีกึ่งโพธิ์ประดับ และเนื้อประภาณวลคือฉัตร พระพิมพ์พิมพ์นี้มีขนาดกว้าง 8.5 ซม. สูง 12 ซม. ด้านหลังของพระพิมพ์เมืองฟ้าแดดสงยางนี้ มีจารึกภาษามอญ อักษรหลังปัลลวะ สองบรรทัด เนื้อความโดยรวมแปลว่า

เวา(อ) ก.ยาก ปิณฺณมย แปลว่า นี้พระปิณฺณมย (เจ้าบุญอุปัชฌาย์)

อาจารย์.ย.คุณวิท.ยาด ” อาจารย์คุณวิทยา (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 85-94)

พระพิมพ์ธรรมจักรนี้พบจากบริเวณ โบราณสถานหมายเลข 9 และโบราณสถานหมายเลข 12

พิมพ์ที่ 5 (ภาพที่ 3- 52, 3-53)

พระพิมพ์ดินเผาแสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงจีวรห่มเฉียง ประทับนั่งขัดสมาธิราบบนบัลลังก์พระหัตถ์ทำปางสมาธิ ด้านข้างมีรูปเครื่องสูง คือแส้จามร เนื้อแส้เป็นรูปพัดโบก (วาลวิชนี) เนื้อพัดโบกเป็นรูปฉัตร มีประภาณวลล้อมรอบองค์พระ และตอนบนสุดมีฉัตรประดับอยู่ พระพิมพ์พิมพ์นี้มีขนาดกว้าง 8.5 ซม. สูง 12 ซม. ด้านหลังของพระพิมพ์พิมพ์นี้มีจารึกเป็นภาษามอญสองบรรทัด ด้วยข้อความเดียวกับพิมพ์ที่ 4 พระพิมพ์แบบนี้พบที่บริเวณ โบราณสถานหมายเลข 12

ภาพที่ 3-54 (ซ้าย) พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 6

ภาพที่ 3-55 (ขวา) พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 7

พิมพ์ที่ 6 (ภาพที่ 3- 54)

พระพิมพ์ดินเผาประเภทพระแผ่สี่เหลี่ยมองค์พระขนาดเล็ก แสดงภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ทำปางสมาธิ เรียงเป็นแถวหน้ากระดานด้านกว้าง 14 แถว ด้านสูง 12 แถว (รวมจำนวนพระเป็น 168 องค์) พิมพ์ที่พบที่บริเวณ โบราณสถานหมายเลข 6 ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์

พิมพ์ที่ 7 (ภาพที่ 3- 55)

พระพิมพ์ดินเผา แสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงจีวรห่มเฉียง ประทับนั่งขัดสมาธิราบ บนบัลลังก์ดอกบัว พระหัตถ์ทำปางสมาธิ มีประภาณชลเป็นเส้น โค้งห่อกรอบ มีขนาดกว้าง 72 ซม. สูง 20 ซม. (ผาสุก อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป. หน้า 51-52.)

2.4 เสมามหิน

ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีพบใบเสมาจำนวนกว่า 200 แผ่น มีทั้งแบบที่เป็นแผ่นศิลาแบน ๆ รูปทรงกลีบบัวหรือแบบใบพาย แบบเป็นแท่ง สี่เหลี่ยม หกเหลี่ยม และแปดเหลี่ยม สลักเป็นภาพสัญลักษณ์รูปสัญลักษณ์ ธรรมจักรแบบธรรมาธิฐาน สลักเป็นภาพเล่าเรื่องในลักษณะแบบบุคคลาธิฐาน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวพุทธชาดก ทั้งในนิบาตชาดก เช่น เรื่องมหาหงส์ มหากปิ จัณฑกันเฐน ภูลวาท ธรรมจักร เป็นต้น และในนิบาตชาดก เช่น เรื่องเตมีย์ เวสสันดร เป็นต้น แต่ที่เป็นเรื่องราวทางพุทธประวัติก็มีปรากฏด้วยเช่นกัน และชิ้นที่ถือว่างดงามที่สุดคือพุทธประวัติตอนพิมพ์พิลาป

ซึ่งทั้งหมดได้สรุปจาก องค์ความรู้เรื่องใบเสมาอีสาน โดยสำนักศิลปากรที่ 9-12 (กรมศิลปากร, 2552) ดังนี้

ใบเสมาทั้งหมด มีทั้งที่ปักแสดงถึงขอบเขตของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ทั้งเจดีย์ วิหาร อุโบสถ และรวมทั้งการเป็นสัญลักษณ์ในตัว ดังได้พบใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติ (หักออกเป็นสามท่อน) ขนาดกว้าง 95 ซม. สูง 1.30 เมตร ปักอยู่หน้ามุขด้านทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 10 (พระธาตุยาคุ) ในขณะที่ทำการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้ และยังได้พบใบเสมาที่ไม่มีการสลักภาพเล่าเรื่องปักอยู่โดยรอบอุโบสถในขณะที่ทำการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 4 ซึ่งนำไปสู่ข้อสันนิษฐานที่ว่าใบเสมาแบบที่มีการสลักภาพเล่าเรื่อง และแบบที่ไม่มีการสลักภาพเล่าเรื่องใด ๆ มีหน้าที่การใช้งานในการปักบอกเขตแสดงถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่เป็นศาสนสถาน และเป็นสัญลักษณ์ในตัว (ภาพที่ 3-56)

อย่างไรก็ตามเกี่ยวกับตำแหน่งการปักเสมาหินนี้ยังไม่พบข้อมูลที่ชัดเจน ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าเสมาหินเหล่านี้อาจมีการเคลื่อนย้ายในภายหลัง และเกี่ยวกับหน้าที่การใช้งานของเสมาหินนี้อาจจะมีทั้งความเกี่ยวข้องกับการเป็นเครื่องหมายนิมิตแสดงถึงสถานที่ทำสังกรรมของสงฆ์ และความเป็นปูชนียวัตถุทางพระพุทธศาสนาในตัว โดยการสลักเป็นภาพสัญลักษณ์รูปสฤปธรรมจักร และภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนา

ภาพที่ 3-56 เสมาหินชำรุด ปักหน้าศาสนสถานจากการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยา อำเภอ
กมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (สำนักงานศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 3-57 เสาหินสลักภาพชาดก จากเมืองโบราณบ้านกุดโง้ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

กลุ่มโบเสมาในพื้นที่นี้มีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณและศิลปกรรมแบบทวารวดี เช่นเดียวกับบริเวณลุ่มน้ำอื่น ๆ และเป็นบริเวณที่พบโบเสมามากที่สุด ที่มีความหลากหลายทั้งรูปแบบ ขนาด และจำนวน ซึ่งก็มีความโดดเด่นแตกต่างกันไป แต่ที่มีลักษณะเด่นเป็นเอกลักษณ์ทางด้านรูปแบบมีอยู่สองแหล่งใหญ่ที่พบคือ โบเสมากลุ่มบ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ (ภาพที่ 3- 57) โบเสมากลุ่มบ้านหนองห้าง อำเภอกุฉินารายณ์ (ภาพที่ 3- 58) และโบเสมากลุ่มบ้านเสมา เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย (ภาพที่ 3- 59) จังหวัดกาฬสินธุ์

กลุ่มโบเสมาในเขตบ้านเมืองเก่า อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ จากลักษณะภูมิประเทศเป็นเนินดินสูง อยู่ใกล้ลำน้ำเสียว เสาหินนี้เป็นแบบแท่งหินเรียบ ๆ ไม่มีการสลักตกแต่ง พบตำแหน่งการปักเป็นกลุ่มไม่กำหนดทิศทาง บางแห่งพบในบริเวณวัดกลาง ปักเป็นรูปวงรี บางจุดปักโบเสมาคู่

ภาพที่ 3-58 (ซ้าย) เสาหินสลักภาพพุทธประวัติ จากบ้านหนองห้าง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

ภาพที่ 3-59 (ขวา) เสาหินสลักภาพชาดก จากการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยา อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (สำนักงานศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น, ม.ป.ป.)

กลุ่มใบเสมา ใบเสมาอำเภอกะษัตราธิราช จังหวัดชัยภูมิ สืบค้นพบใบเสมาในเขตบ้านโนนเมือง ตำบลบ้านทราย เขตบ้านพันลำ และบ้านโพธิ์ ตำบลยาง โดยใบเสมาจากทั้ง 3 แห่งนี้เป็นแบบแผ่นหิน พบว่าปักกระจายอยู่โดยไม่กำหนดทิศทาง

กลุ่มใบเสมาที่โนนหินหัก ตำบลบ้านแก้ว อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ เป็นเสมาแบบแผ่นหิน ปักไม่กำหนดทิศทาง บางจุดปักเสมาคู่ (ใบเสมาหลักหนึ่งของที่นี้ถูกขุดนำไปทำหลักเมืองกุฉินารายณ์) ตั้งอยู่กับเมืองโบราณสมัยทวารวดีแห่งหนึ่ง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “เมืองเจ้าบ่อง” (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, 2552, หน้า ๓)

กลุ่มใบเสมาในเขตอำเภอยางชุมน้อย จังหวัดขอนแก่น ได้แก่บริเวณซากพระอุโบสถเก่าที่วัดโพธิ์ธาตุ ตำบลชุมแพ และบริเวณโนนพระนอน เขตวัดร้างบ้านหนองบัว เสาหินที่วัดโพธิ์ธาตุ พบว่าถูกเคลื่อนย้ายออกจากตำแหน่งเดิม ลักษณะเป็นแผ่นหินแกะสลักเป็นรูปบัวที่ฐานมีรูปพระสถูปอยู่ตอนบน ส่วนใบเสมาที่โนนพระนอนถูกเคลื่อนย้ายไปไว้ที่ต่าง ๆ หลายที่ เช่นที่วัดศรีนวล อำเภอเมืองขอนแก่น 2 หลัก (หลักหนึ่งเป็นแบบแท่งหินหลักเป็นรูปกลีบบัว ส่วนอีกหลักหนึ่งเป็นแบบ

แผ่นหินไม่มีจารึก) ถูกลำไ้ไว้ที่อำเภอภูเวียง อำเภอน้ำพอง อำเภอบ้านไผ่ และหลักหนึ่งถูกลำไ้ไป เป็นหลักเมืองขอนแก่นลักษณะเป็นแบบแท่งหิน สลักเป็นรูปกลีบบัวสี่กลีบ

กลุ่มใบเสมาในเขตเมืองชัยวาน กิ่งอำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น เสมาเหล่านี้พบว่า ปักกระจายอยู่ในบริเวณเมืองเก่าเป็นจุด ๆ ไม่มีตำแหน่งทิศทางที่แน่นอน เป็นใบเสมาแบบแผ่นหิน บางแห่งปักเป็นคู่ นอกจากนี้ยังมีแผ่นหินขนาดใหญ่ สลักเป็นรูปโค้ง มีขอบเป็นหยัก ๆ ลวดลายบน แผ่นหินแบบศิลปะทวารวดี และแผ่นหินมีลวดลายกนกและก้านขดอยู่เหนือฐานบัว ซึ่งถูก เคลื่อนย้ายไว้ในศาลากลางบ้าน

กลุ่มใบเสมาเมืองโบราณคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิบริเวณที่พบเป็น เนินดินนอกคูเมืองทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ พบใบเสมา 6-7 หลัก ปักอยู่บนเนินดินลักษณะไม่ กำหนดทิศทางแน่นอน ใบเสมาสลักเป็นรูปบัวที่ฐาน บางหลักสลักภาพพระโพธิสัตว์และมีจารึก

กลุ่มใบเสมาเขตอำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี พบในเขตบ้านท่าไฮ บ้านโนนหมากคำ กล่าวคือใบเสมาบ้านท่าไฮ เป็นเสมาแบบแท่งหิน ส่วนใบเสมาบ้านโนนหมากคำเป็นแบบแผ่นหิน สลักลายคล้ายสลูบ นอกจากนี้ยังมีใบเสมาจากอำเภอกุมภวาปี ซึ่งท่านเจ้าคุณพระอริยานุวัตร นำมา เก็บไว้ที่วัดมหาชัย อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม เป็นเสมาแบบแผ่นหิน สลักลายบัวที่ฐานและมี รูปสลูบอยู่ตอนบน อีกหลักทำลวดลายพระพุทธรูปประทับนั่งอยู่เหนือฐานบัว ซึ่งเป็นพระพุทธรูป ในแบบศิลปะทวารวดี

กลุ่มใบเสมาบ้านจำปี ตำบลท่าไฮ อำเภอศรีธาตุ ถูกเคลื่อนย้ายมาเก็บรักษาไว้ที่วัดศรี ธาตุปัญชา จำนวน 2 หลัก พร้อมจารึกอีกหลักหนึ่ง ใบเสมามีลักษณะเป็นแบบแท่งหินมีรอยจารึก แต่ลบเลือนมากตรงโคนเสมาแกะเป็นรูปบัวคำบัวหงาย

กลุ่มใบเสมาอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ พบ 2 แห่ง คือ วัดภูคำวพุทธนิมิตบ้าน โสภทราย บริเวณที่พบเป็นเนินเขาเตี้ย ๆ ของเทือกภูคำว ลักษณะเสมาเป็นแบบแผ่นหินและแท่งหิน ธรรมชาติ ปักแบบไม่กำหนดทิศทางแน่นอน ส่วนอีกแห่งหนึ่งคือที่บ้านโนนศิลาพบ 6 หลัก แบบ แผ่นหินปักอยู่บนเนินดิน

กลุ่มใบเสมาอำเภอกุฉินารายณ์ พบ 2 แห่ง คือที่บ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า และที่ตำบล นาคู อำเภอเขาวง กล่าวคือ ใบเสมาบ้านหนองห้าง พบสองหลัก เป็นแบบแท่งหิน สลักภาพบุคคล ตอนล่างเป็นแบบลายกนก ส่วนใบเสมาที่ตำบลนาคูนั้น ทำด้วยหินทรายสีแดง เป็นแบบแท่งหิน สีเหลืองมียอดแหลม ไม่ทราบตำแหน่งเดิม ปัจจุบันเจ้าคุณพระอริยานุวัตร นำมาเก็บไว้ที่วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม

อนึ่ง จากการออกเก็บข้อมูลภาคสนามผู้วิจัยได้พบใบเสมาแบบแผ่นแบนรูปกลีบบัวสลัก เป็นภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ และนิทานชาดก ที่วัดบ้านหนองห้าง อำเภอกุฉินารายณ์

กลุ่มใบเสมาในเขตเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ สามารถแบ่งได้เป็น 3 แบบใหญ่ ๆ คือ แบบแผ่นหิน สลักรูปกลับบัวที่ฐาน ปีกล้อมบริเวณหนึ่งโดยไม่กำหนดจำนวนและทิศทาง แน่นอน แบบแผ่นหิน สลักรูปบัวที่ฐาน และสลักภาพชาดกพุทธประวัติที่ตอนกลางใบเสมา ใบเสมาแบบนี้บางส่วนถูกเคลื่อนย้ายจากที่เดิม นำมาปักไว้ที่วัดโพธิ์ชัยเสมาราม (บ้านเสมา) จึงไม่ทราบลักษณะการปัก อย่างไรก็ตามจากการขุดแต่งพระเจดีย์ธาตุยาคุ พบว่ามีการปักใบเสมาหินที่มีภาพสลักนี้ปนกับเสาหินที่ไม่มีลวดลาย ในลักษณะปักประจำทิศรอบองค์พระธาตุเจดีย์ แบบแท่งหิน สลักรูปกลับบัวที่ฐาน พบว่ามีการปักแบบประจำทิศทั้ง 8 รอบฐาน อาคารที่ก่ออิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยพบว่าบางจุดปักแบบเสมาคู่

กลุ่มใบเสมาเมืองกันทรวิชัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม พบ 2 แห่ง คือ โนนพระนอน บริเวณนอกคูเมืองด้านทิศใต้ เป็นใบเสมาแบบแผ่นหิน ไม่มีภาพสลัก พบว่าปักล้อมรอบเนินดินแบบไม่กำหนดทิศทาง วัดพุทธมงคล อยู่ภายในเมืองด้านทิศใต้ พบใบเสมาปักอยู่รอบคันโพธิ์บนเนินดินที่น่าจะเคยเป็นฐานอาคารเก่า

3. พุทธเจดีย์ที่พบบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ตอนปลาย

พื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ตอนปลายนี้ครอบคลุมจังหวัดศรีสะเกษ อุบลราชธานี ยโสธร และจังหวัดอำนาจเจริญ ตามที่ได้กล่าวแล้วว่า ชุมชนโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ตอนปลายนี้ มีความเป็นมาที่สืบเนื่องยาวนาน โดยเฉพาะวัฒนธรรมยุคแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์ที่มีความสัมพันธ์กับกลุ่มอาณาจักรเจนละของเขมร โบราณสมัยก่อนเมืองพระนคร โดยพบหลักฐานที่เป็นวัตถุทางวัฒนธรรมประเภทศิลาจารึก และศิลปวัตถุหนาแน่นในบริเวณนี้

3.1 พระพุทธรูป

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดอุบลราชธานี

แหล่งที่พบพระพุทธรูปทวารวดีในเขตจังหวัดอุบลราชธานี มีดังนี้

ชุมชนโบราณที่อำเภอม่วงสามสิบ อำเภอนี้มีชุมชนโบราณสำคัญแห่งหนึ่งคือ ชุมชนโบราณบ้านไผ่ใหญ่ ตำบลไผ่ใหญ่ พบพระพุทธรูปศิลาทรายสีแดงประทับยืนจากชุมชนแห่งนี้ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี (ภาพที่ 3- 60) องค์พระประทับยืนบนฐานบัวคว่ำบัวหงายในผังสี่เหลี่ยม อยู่ในอิริยาบถตรีกัมภ์เล็กน้อย พระหัตถ์ทั้งสองข้างหักหายไป เข้าใจว่าคงทำวัตรกรรมูตราทั้งสองพระหัตถ์ พระพักตร์เป็นแบบพระพุทธรูปทวารวดีทั่วไป กล่าวคือ พระเนตรเหลือบต่ำ พระขนงค่อเป็นรูปเครื่องหมายปีกกา พระนาสิกและพระโอษฐ์ใหญ่

พระพุทธรูปอีกองค์หนึ่งที่อำเภอม่วงสามสิบซึ่งอยู่ในสภาพสมบูรณ์มาก คือ พระพุทธรูปศิลาทรายประทับนั่งจากวัดพระโรจน์ บ้านพระโรจน์ ตำบลหนองข่าใหญ่ (ภาพที่ 3- 61) องค์พระครองจีวรห่มคลุม ประทับนั่งขัดสมาธิราบบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย ทำปาง

สมาธิ พุทธลักษณะเป็นไปตามแบบศิลปะทวารวดีตามที่กล่าวแล้วข้างต้น

ภาพที่ 3-60 (ซ้าย) พระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง ประทับยืนจากบ้านไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุบลราชธานี

ภาพที่ 3-61 (ขวา) พระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง ประทับนั่งสมาธิ จากวัดพระโรจน์ บ้านพระโรจน์
ตำบลหนองช้างใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุบลราชธานี

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดอำนาจเจริญ

แหล่งสำคัญที่พบพระพุทธรูปทวารวดีในจังหวัดอำนาจเจริญ คือบ้านหนองเรือ ตำบล
นาหมอม้า อำเภอเมืองอำนาจเจริญ บริเวณบ้านหนองเรือมีรอยรอยหลักฐานวัฒนธรรมทวารวดีอยู่ที่
วัดคงเฒ่าเก่า ได้แก่ ใบเสมาซึ่งพบจำนวนมาก พระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ด้านหลังอุโบสถ
(ภาพที่ 3- 62) ครองจีวรห่มคลุมประทับนั่งบนฐานบัวคว่ำบัวหงายในอิริยาบถคล้ายขัดสมาธิราบ
แต่เช่นเดียวกับพระพุทธรูปจากบ้านเปือยหัวดงคือ พระหัตถ์ทำปางสมาธิแบบหันฝ่าพระหัตถ์ออก
พระเศียรถูกบูรณะขึ้นมาใหม่

ภาพที่ 3-62 พระพุทธรูปศิลาทราย ประทับนั่งสมาธิราบ เหนือฐานบัว วัดคงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ
ตำบลนาหมอน้ำ อำเภอมือง จังหวัดอำนาจเจริญ

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดยโสธร

ตัวอย่างพระพุทธรูปทวารวดีที่สำคัญจากจังหวัดยโสธรปรากฏอยู่ในภาพสลักบนใบ
เสมาที่วัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลเชียงคำ อำเภอมือง สลักภาพพระพุทธรูปประทับยืน
พระหัตถ์ทั้งสองไขว้กันในระดับใต้พระอุระเล็กน้อย ใกล้กันนั้นมีต้นพระศรีมหาโพธิ์และบัลลังก์
จากองค์ประกอบข้างต้นเชื่อได้ว่าภาพสลักนี้แสดงถึงพุทธประวัติตอนอนิมิสเจดีย์ อันเป็น
เหตุการณ์ในสัปดาหีสองภายหลังตรัสรู้ พระพุทธองค์ทรงทอดพระเนตรบัลลังก์อันเป็นสถานที่
ซึ่งตรัสรู้โดยไม่กระพริบพระเนตรตลอดสัปดาห (ภาพที่ 3- 63)

ภาพที่ 3-63 เสมาสลักภาพพุทธรูป จากพุทธประวัติตอนอนันนิสเจตีย์ วัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน
ตำบลเชียงคำ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

3.2 เสมาทิน

ใบเสมที่บ้านคาคทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร พบใบเสมาบริเวณที่เคยเป็นที่ตั้งของเมืองเก่าชื่อ “เมืองสิงห์ท่า” ใบเสมาทินทรายนแดง ส่วนมากเป็นแบบแผ่นหินมีทั้งที่สลักลายและแบบเรียบ ใบที่สลักลายทำเป็นรูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน ตรงกลางเหนือขึ้นมาเป็นสันสลับส่วนใหญ่เก็บรักษาไว้ที่วัดเหนือ (วัดอัมพวันเหนือ) และวัดใต้ (วัดศรีมงคลธาตุทอง) แต่มีหลายใบที่ถูกเคลื่อนย้ายไปไว้ที่อื่น เช่น วัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี เป็นใบเสมาสลักรูปพระธรรมจักรอยู่บนยอดพระสลับ และใบเสมาสลักรูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน เหนือขึ้นไปทำเป็นรูปสลับ และที่ยอดมีตรีศูล (ภาพที่ 3- 64-66) บางหลักทำภาพพระพุทธรูปแทนสลับ ใบเสมาทิพระธาตุก่อขั้วน้อย จังหวัดยโสธร พบใบเสมาทินทรายนแบบแผ่นหิน ปีกอยู่รอบพระธาตุในลักษณะไม่เป็นระเบียบ บางจุดก็ปักเสมากุ้ มีทั้งชนิดที่มีภาพและแบบเรียบไม่มีลวดลาย

ภาพที่ 3-64 (ซ้าย) เสาหลักภาพธรรมจักรอุบลนยอดพระสถูป วัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง
อุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี

ภาพที่ 3-65 (ขวา) เสาหลักรูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน เหนือขึ้นไปทำเป็นรูปสถูป บ้านชาด
อำเภอหัวตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ

ภาพที่ 3-66 เสาหลักรูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน เหนือขึ้นไปทำเป็นรูปสถูป ที่ยอดมีตรีศูล อำเภอ
ม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี

4. บริเวณลุ่มน้ำโจง

พื้นที่ลุ่มน้ำโจงอันได้แก่จังหวัดเลย หนองบัวลำภู หนองคาย อุดรธานี สกลนคร นครพนม และมุกดาหาร มีพระพุทธรูปสำคัญที่ใช้เป็นตัวอย่างในการศึกษาในเขตจังหวัดสกลนคร อุดรธานี รวมถึงที่ราบลุ่มตามลำน้ำต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่แม่น้ำโจงในบริเวณดังกล่าวด้วย ซึ่งพระพุทธรูปบางองค์อาจสร้างขึ้นภายหลังจากที่วัฒนธรรมทวารวดีได้คลี่คลายลงแล้ว แต่รูปแบบบางประการยังได้รับความนิยมทำสืบเนื่องกันมาในสมัยหลังลงมา

4.1 พระพุทธรูป

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดสกลนคร

ภาพที่ 3-67 พระพุทธรูปศิลาทราย วัดมหาพรหมโพธิราช บ้านท่าวัด ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอมือง จังหวัดสกลนคร

ในเขตจังหวัดสกลนครได้พบพระพุทธรูปศิลาทรายที่สมบูรณ์มากองค์หนึ่ง ปัจจุบันอยู่ที่ วัดมหาพรหมโพธิราช บ้านท่าวัด อำเภอมือง จังหวัดสกลนคร (ภาพที่ 3-67) องค์พระประทับนั่งขัดสมาธิราบ ทำปางสมาธิ ครองจีวรห่มเฉียง ภายในวัดเดียวกันยังได้พบชิ้นส่วนพระพุทธรูปอีกองค์หนึ่ง ประทับนั่งปางสมาธิบนฐานหน้ากระดาน พระชนม์อยู่ในท่าไขว้แบบกากบาท รวมทั้งการพบเศียรพระพุทธรูปศิลาทรายแบบทวารวดีที่วัดแห่งนี้ด้วย

พระพุทธรูปที่พบในเขตจังหวัดอุดรธานี

พระพุทธรูปทวารวดีทั้งศิลาและสำริดจำนวนมากค้นพบที่จังหวัดอุดรธานี ตัวอย่าง

สำคัญ ได้แก่

พระพุทธรูปสำริดประทับยืน แสดงวัตรกรรมทราสองพระหัตถ์ ครองจีวรห่มคลุม
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 3- 68)

พระพุทธรูปสำริดประทับยืน แสดงวัตรกรรมทราด้วยพระหัตถ์ขวา ครองจีวรห่มเฉียง
ยืนในอาการตรีกัมภ์เล็กน้อย ปัจจุบันแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 3- 69)

พระพุทธรูปสำริดประทับนั่งขัดสมาธิแบบไขว้พระขงฆ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ใน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 3- 70) เป็นท่าประทับนั่งแบบเดียวกันกับพระพุทธรูป
จากวัดมหาพรหม โพนทราย แต่วางกันที่พระพุทธรูปองค์นี้ทำพระหัตถ์ขวาในปางแสดงธรรมหรือ
วัตรกรรมทรา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหักหายไปแล้ว

ภาพที่ 3-68 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงวัตรกรรมทราสองพระหัตถ์ จากจังหวัดอุดรธานี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-69 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงวិตรรกมูทราวด้วยพระหัตถ์ขวา ยืนในอาคารตรีภังค์
จากจังหวัดอุดรธานี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-70 พระพุทธรูปสำริด ประทับนั่งขัดสมาธิแบบไขว้พระขงฆ์ จากจังหวัดอุดรธานี
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปศิลาทรายประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (ภาพที่ 3- 71) อนึ่งระหว่างการออเก็บข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยได้พบเศียรพระพุทธรูปแบบศิลปะทวารวดีอีสานที่วัดมัสยิมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี (ภาพที่ 3- 72) ซึ่งพิจารณาจากสีของเนื้อหินแล้วมีลักษณะที่คล้ายกับพระพุทธรูปศิลาประทับนั่งขัดสมาธิราบที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (ผู้วิจัยได้ทดลองนำภาพของชิ้นส่วนทั้งสองของพระพุทธรูปมาต่อกันซึ่งก็รับกันได้ดี)

ภาพที่ 3-71 (ซ้าย) พระพุทธรูปศิลาทราย ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร จากจังหวัดอุดรธานี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

ภาพที่ 3-72 (ขวา) เศียรพระพุทธรูปแบบศิลปะทวารวดีอีสานที่วัดมัสยิมาวาส อำเภอเมือง จังหวัด
อุดรธานี

4.2 เสาหิน

เสาที่พบในบริเวณนี้มีกระจายอยู่ทั่วพื้นที่ พอจะจัดเป็นเขตและกลุ่มได้ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 3-73 เสาที่มีการสลักเป็นลวดลายรูป หรือหมอนน้ำ บ้านนุ่งผักก้าม อำเภอวังสะพุง
จังหวัดเลย

เขตอำเภอวังสะพุง พบกลุ่มใบเสาที่มีการสลักเป็นลวดลายผักกูด และสัญลักษณ์รูป
เสาทรงหมอนน้ำ ที่บ้านนุ่งผักก้าม อำเภอวังสะพุง (ภาพที่ 3- 73)

ภาพที่ 3-74 (ซ้าย) กลุ่มเสาหินจากอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี
ภาพที่ 3-75 (ขวา) ตัวอย่างเสาจากพุทธสถานถ้ำพระปู่ บ้านหนองกาฬิม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

เขตอำเภอบ้านฝ้อ แบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ

กลุ่มใบเสมาบนไหล่เขาภูพาน เป็นเสมาที่ปักล้อมโจดหินธรรมชาติ เช่น หอนางอุสา ฯลฯ ลักษณะเป็นแบบแท่งหิน ไม่มีลวดลาย ปักโดยไม่กำหนดทิศทาง (ภาพที่ 3- 74)

กลุ่มใบเสมาบริเวณที่ราบลุ่มเชิงเขา เป็นแบบแผ่นหิน สลักรูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน เหนือขึ้นไปสลักภาพบุคคล 3 คน ซึ่งมีลักษณะศิลปกรรมแบบเขมร พบการปักเป็นกลุ่ม ๆ กระจายอยู่ในบริเวณหนึ่ง ได้แก่ ที่วัดโนนศิลาอาสน์ บ้านหนองกาถิม ตำบลเมืองพาน ที่พุทธสถานบวชพ่อปู่ ตำบลจำปาโมง (ภาพที่ 3- 75) นอกจากนี้ที่โรงเรียนบ้านแดง ตำบลจำปาโมง พบใบเสมาหินที่มีภาพสลักเป็นรูปพระเจดีย์ทรงโอคว่ำ

เขตอำเภอหนองหาน พบเสมาหินที่วัดโพธิ์ศรี บ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง เป็นเสมาแบบแท่งหินมีลวดลายบัวคว่ำบัวหงายสลักที่ฐาน หลักหนึ่งเป็นรูปแบบศิลปะทวารวดี และอีกหลักเป็นแบบศิลปะเขมร

เขตอำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร พบเสมาหินแบบเขมร ที่วัดบ้านม้า ตำบลพันนา จำนวนหนึ่งหลัก ผังไว้ได้ดินบริเวณโบสถ์เก่า เป็นเสมาทำจากหินทรายสีแดง ด้านหนึ่งสลักรูปบุคคลเบกต์อยู่ในซุ้มเรือนแก้ว อีกด้านหนึ่งสลักเป็นรูปเทวดาถือกระบองอยู่ในซุ้มเรือนแก้ว

เขตอำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม พบใบเสมา 2 แห่งได้แก่

วัดธาตุพนม พบใบเสมาหินทรายสีแดงแบบแผ่นหิน สลักเป็นรูปกลีบบัวแบบศิลปะทวารวดีที่ฐาน เหนือขึ้นมาสลักเป็นสันสอรูป ลักษณะการปักไม่ทราบแน่ชัด เพราะเป็นของที่ถูกเคลื่อนย้ายมาแล้ว

นอกจากพื้นที่ในเขตตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยแล้ว อรุณศักดิ์ กิ่งมณี (2552) ยังกล่าวถึงผลจากการสำรวจและศึกษาว่ามีใบเสมาสมัยทวารวดีที่พบอยู่ในที่อื่น ๆ บ้าง แม้ว่าจะมีจำนวนไม่มากเท่ากับที่เคยพบในเขตภาคอีสาน*

* ตัวอย่างของใบเสมาที่พบอยู่ในแหล่งอื่น ๆ มีเป็นอาทิ ใบเสมาที่พบจากดงเม่นางเมือง ตำบลบางคาหางาย อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ มีลักษณะเป็นแท่งหินทรงกลีบบัว ด้านหน้าสลักภาพพระพุทธรูปยืนปางแสดงธรรมเคียงข้างด้วยพระอินทร์ และพระพรหมได้รับการกำหนดอายุไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 15 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2528, หน้า 111 อ้างถึงใน อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, 2552) ใบเสมาศิลาทราย พบที่วัดเหนือหรือวัดหน้าพระธาตุ อำเภอหนองไทย จังหวัดพิษณุโลกเป็นใบเสมาที่มีลายเป็นทรงโค้งกลีบบัว ด้านหนึ่งเป็นรูปสลักตรงบริเวณกึ่งกลางของใบ ส่วนอีกด้านหนึ่งสลักเป็นภาพพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ (สันนิษฐานว่ามาสร้างขึ้นในภายหลัง) (ปราณี แจ่มขุนเทียน, 2536, หน้า 63 อ้างถึงใน อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, 2552) และก็ยังพบใบเสมาศิลาลักษณะคล้ายคลึงกับที่เขตเทือกเขาพนมกุเลน ประเทศกัมพูชาตลอดจนพื้นที่บริเวณแขวงเมืองเวียงจันทน์ และแขวงคำม่วนของประเทศไทยด้วย (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, 2552, หน้า ๗-๘)

พุทธเจดีย์ในศาสนสถานชุมชนชนบทสมัยทวารวดีอีสาน

ที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นพุทธเจดีย์ ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ของเขตชุมชนเมืองโบราณสมัยทวารวดี ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ยังมีพุทธเจดีย์ที่ประดิษฐานตามภูผาป่าเขา เป็นพุทธสถานประจำชุมชน ชนบท ตามแบบแผนเดียวกับวัดอรัญวาสีในนิคมของพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ เพราะการ พบพระพุทธรูป เสาหินขนาดใหญ่ รวมทั้งการใช้พื้นที่ หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ประดับแต่ง ให้เป็นศาสนสถาน โดยเฉพาะการนิยมนิยมนิมิตภาพพระนอน หรือพระพุทธรูปไสยาสน์ (ปางปรินิพพาน) ขนาดใหญ่ไว้ ณ ที่นั้น

1. ภูพระบาท จังหวัดอุดรธานี

ภูพระบาท เป็นภูเขาลูก ๆ ภูหนึ่งในเทือกเขาภูพานน้อย มีโครงสร้างธรณีสัณฐานเป็น หินทราย ทอดตัวในแนวตะวันตกเฉียงเหนือ-ตะวันออกเฉียงใต้ ริมขอบแอ่งสกลนคร ใน อาณาบริเวณประมาณ 5,000 ไร่ บนภูพระบาทมีเพิงหิน โขดหินใหญ่-น้อย บนลานหินทรายเป็นเพิง รูปทรงต่าง ๆ กัน ที่เกิดจากการกระบวนการกัดเซาะ พังทลาย และสีกกร่อนตามธรรมชาติ และบางแห่ง ถูกใช้เป็นที่ประกอบกิจกรรมทางด้านวัฒนธรรม อย่างศิลปปะถ้ำ ภาพเขียนสีที่สร้างสรรค์สืบเนื่อง กันมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว) ต่อมาในสมัยประวัติศาสตร์ มีการ สร้างสรรค์ภาพลงสีทับภาพของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ รวมทั้งการเข้ามาจัดการพื้นที่ทาง ธรรมชาติ การสลัก-สกัดตกแต่งหิน เสาหินมาก่อประกอบเพื่อให้ได้รูปแบบสถาปัตยกรรมที่ใช้ ประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ของผู้สร้าง

บริเวณที่มีภาพลงสีและภาพสลักในสมัยก่อนและสมัยประวัติศาสตร์บนภูพระบาทนี้ ประกอบด้วยกลุ่มเพิงหิน โขดหินที่มีชื่อเรียกดังต่อไปนี้ วัดลูกเขย วัดพ่อตา ถ้ำพระ ถ้ำช้าง หีบศพ นางอุษา หีบศพท้าวบารส หอนางอุสา บ่อน้ำนางอุสา คอกม้าท้าวบารส โนนสาวเอ้ พระพุทธบาท บัวบก พระบาทหลังเต่า

ก้อนหิน เพิงหินที่มีภาพสลักซึ่งเรียกชื่อต่าง ๆ กัน ไปนั้น มาจากนิทานพื้นบ้าน โยงเข้ากับ สถานที่ เช่นเรื่องอุสา (อุษา) – บารส ความว่า “...ท้าวบารสลูกเขยขัดแย้งกับพ่อตาเจ้าเมืองพงพาน (กงพาน) ถึงกับสร้างวัดแข่งกัน กลายเป็น วัดพ่อตา วัดลูกเขย เรื่องจบลงด้วยความตายของนางอุสา ท้าวบารส จึงมี หีบศพนางอุสา หีบศพท้าวบารส...” ดังนี้เป็นต้น (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 45)

ส่วนชื่อเพิงหิน โนนสาวเอ้ ได้ชื่อตามเหตุการณ์ว่าเป็นบริเวณลานหินที่สาวชาวบ้านซึ่ง เลื่อมใสศรัทธาเปลี่ยนเสื้อผ้าและหุ้ดแต่งตัวก่อนเข้าวัด (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 45)

ภาพที่ 3-76 พุทธสถานวัดลูกเขย อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ภาพที่ 3-77 พระพุทธรูปประดิษฐานภายในพุทธสถานวัดลูกเขย อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

วัดลูกเขย เป็นเพิงหิน มีหินทรายสักดเป็นแท่งสี่เหลี่ยมก่อเพิ่มเติมเข้ากับเพิงหินเดิมจนกลายเป็นห้อง ตลอดจนมีเสาประตูลักหินทรายเพื่อเป็นปากทางเข้า-ออก (ภาพที่ 3-76, 3-77) ผนังตอนในเคยมีภาพลายเส้นสีแดง รูปบุคคล รูปอาคาร ปัจจุบันลบเลือนไปหมด กรมศิลปากร คัดลอกไว้ได้บางส่วน ดูภาพคัดลอกใน สรุพล คำวิหัท (2549) (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 47)

วัดพ่อดา เป็นเพิงหินวางตัวตามแนวเหนือ-ใต้ หลังคาเพิงสูงจากพื้น 2.30 เมตร ผนังเพิง ถูกสักดให้ขรุขระเพื่อให้ปูนปั้นแกะสลักรูปพระพุทธรูปกับผนัง แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไปทำให้หลุด กะเทาะออกไป นอกจากนี้ยังมีรอยลงสีเป็นรูปประภามณฑลรอบเศียรพระพุทธรูป 3 องค์ติดอยู่ที่ผนัง เข้าใจว่าแต่เดิมมีพระพุทธรูปลอยตัวประดิษฐานซิดผนังอยู่ (ภาพที่ 3- 78) ตรงพื้นหินหน้าเพิงสักด

เป็นหลุมเสา ซึ่งน่าจะมีการสร้างเสาเพิ่มเติมเพื่อให้เพิงมีลักษณะเป็นห้อง ปัจจุบันยังมีพระพุทธรูปจำหลักศิลาหลายองค์ ประดิษฐานอยู่ใต้เพิงนี้ และบางองค์ก็เป็นส่วนที่แตกหักมาจากภาพสลักที่เพิงหินถ้ำพระวัดพ่อตา (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 47)

ภาพที่ 3-78 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน ประดิษฐานภายในพุทธสถานวัดลูกเขย อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ภาพที่ 3-79 (ขวา) เพิงหินวัดพ่อตา แสดงให้เห็นร่องรอยการประดิษฐานพระพุทธรูปเรียงรายอยู่รอบแกนผนังด้านใน อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ถ้ำพระวัดพ่อตา เป็นเพิงหินทางตะวันตกของวัดพ่อตา รอบเพิงหินมีหลุมเสา มีใบเสมา ปักรอบแสดงเขตสังฆกรรม หรือเขตพุทธสถานอีกแห่งหนึ่ง แต่เดิมคงเป็นเพิงหินตั้งและสลักภาพที่ผนังและแกนเสาของเพิง แต่เมื่อเวลาผ่านไปทำให้หินเลื่อนไหลตกลงมาทับภาพแตกหักพังเสียหายไปมาก ภาพสลักบนหินที่ปรากฏ (เท่าที่เหลืออยู่) ด้านตะวันตกเป็นภาพสลักพระพุทธรูปสององค์ ขนาดสูง 1.30 เมตร ประทับนั่งสมาธิราบในซุ้ม พระเศียรหักหาย เนื้อซุ้มเป็นภาพสลักพระพุทธรูปประทับยืนเรียงแถว 7 องค์ ขนาดสูง 40 – 50 ซม. (เหลืออยู่ 6 องค์ องค์ขวาสุดเข้าใจว่าถูกหินตกทับหักหายไป) ครองจีวรแบบห่มคลุม องค์กลางยกพระหัตถ์ขึ้น 2 ข้าง ส่วนองค์ริมข้างละ 3 องค์ ยกพระหัตถ์ข้างเดียว อีกข้างห้อยแนบลำตัว (ภาพที่ 3- 80) ทางซ้ายบริเวณรอยหัวหินตรงมุมสลักเป็นภาพพระพุทธรูปประทับยืน 3 องค์ ส่วนบนโคนสลักออกไปเหลือเพียงชายผ้า และพระบาทเท่านั้น ด้านตะวันออก มีภาพสลักพระพุทธรูปยืนบนแท่นสูง 1.70 เมตร ส่วนตอนบนหัก

หายไพบหมด (ภาพที่ 3-81)

ถัดออกมาเป็นภาพรูปบุคคล (รูปเคารพ) ขนาดสูง 1.60 เมตร ขึ้นเบาะเท้า สลักลอยนูน ออกมาเป็นภาพนูนสูง พระหัตถ์ซ้ายห้อยลงคล้ายถือวัตถุในมือ แขนขวาก็ห้อยลงมาเช่นกัน แต่เห็นได้ไม่ชัดเจนว่าถืออะไร เนื้อแขนทั้งสองข้างเป็นปุ่มงอกออกมาคล้ายรอยหักของแขนที่ 3 ที่ 4 ซึ่งอาจยกไปสู่พระพุทธรูปประทับนั่งองค์เล็ก ๆ (ขนาดสูง 25 ซม.) ที่อยู่เหนือขึ้นไปทั้งสองข้าง จึงสันนิษฐานว่าอาจจะจะเป็นภาพพระโพธิสัตว์ตามแบบพุทธศาสนาเมหายน รูปเคารพองค์นี้ประทับยืนบนฐานบัวเช่นกัน ถัดจากองค์นี้ไป ด้านหน้ามีหินสลักเป็นแท่นเสียบรูปเคารพ โดยมีช่องทางน้ำหันเข้าหาผนัง สุ่มบริเวณข้างรูปเคารพอีกองค์หนึ่งขนาดสูง 1.55 เมตร ซึ่งเป็นรูปเคารพในศิลปกรรมเขมร และอาจเป็นรูปพระโพธิสัตว์ก็ได้ ถัดจากรูปเคารพยืนมาทางด้านเหนือ เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ มีผ้าห่มแสดงขอบอันดาราสก และริ้วชายผ้าที่หน้าตัก ประทับนั่งอยู่บนฐานกลมสูง เข้าใจว่าเดิมมี 2 องค์ อีกองค์หักพังไปเหลือแต่ฐาน ขนาด 57 – 70 ซม. (ภาพที่ 3-82) (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 49)

ภาพที่ 3-80 (ซ้าย) หนึ่งในชิ้นส่วนพระพุทธรูปที่ชำรุด ประดิษฐานรอบแกนผนังด้านในเพิงหินวัด
พ่อตา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ภาพที่ 3-81 (ขวา) พระพุทธรูปประทับยืนเรียงแถว 7 องค์ ถ้าวัดพ่อตา อุทยานประวัติศาสตร์
ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ถ้าข้าง เป็นเพิงหินขนาดใหญ่ มีหินสองก้อนตั้งชันกันอยู่ เพิงนั้นนอกจากภาพลงสีแดงรูป
ลายเรขาคณิตที่เข้าใจกันว่า เป็นภาพเขียนสีศิลปะเก่าของสมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว ยังมีภาพลงสี
แบบเขียนเส้นด้วยสีแดงเป็นรูปช้าง รูปแบบลักษณะของภาพช้างสันนิษฐานว่าเป็นของสมัย
ประวัติศาสตร์แล้ว (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 49)

ถ้ำนางอุสา เป็นเพิงหิน มีภาพลงสีแดงของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งบริเวณใกล้เพิง สกัดพื้นหินเป็นหลุมปักใบเสมาหิน โดยรอบ 7 ใบ ใกล้ ๆ ใบเสมาทั้งด้านนอกและด้านในยังมีหลุม กลม เข้าใจว่าเป็นหลุมเสารองรับเครื่องหลังคารอบ ๆ สำหรับเป็นเพิงพัก (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 50)

หีบศพนางอุสา-หีบศพท้าวบารส เป็นเพิงหินสองเพิง ไม่ห่างไกลกัน มีร่องรอยการสกัด บริเวณพื้นหินใกล้ ๆ เพิงทั้งสองแห่งนี้ (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 50)

หอนางอุสา เป็นเพิงหินตั้งฐานค่อนข้างสูงตอนบนนำหินทรายมาก่อเป็นห้อง มีร่องรอย การสกัดหินเพื่อให้ก้อนหินที่เข้ามาเสริมตั้งอยู่ได้ รอบ ๆ เป็นแนวใบเสมาล้อม เป็นการแสดงเขต พุทธสถานอีกแห่งหนึ่ง (ภาพที่ 3- 83) (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 50)

ภาพที่ 3-82 (ซ้าย) พระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ และรูปเคารพ? หรือพระโพธิสัตว์? ถ้ำวัดพ่อตา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ภาพที่ 3-83 (ขวา) หอนางอุสา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

บ่อน้ำนางอุสา เป็นบ่อขุดลงไปบนพื้นหิน โดยขุดเป็นบ่อสี่เหลี่ยมขนาด 270 เมตร ลึก 5 เมตร ข้างบ่อทำเป็นร่องระบายน้ำ คงใช้ในกรณีน้ำล้น ขอบข้างบ่อเป็นรูปไข่ (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 50)

คอกม้าท้าวบารส เป็นเพิงหินทรายเดี่ยว ๆ หินที่รองรับอยู่ตอนล่างถูกสกัดหินออก เป็น วงโค้งคล้ายคอกม้า (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 50)

โนนสาวเอ้ 1 เป็นก้อนหินทรายขนาดใหญ่ตั้งอยู่บนลานหิน บริเวณหินด้านตะวันออกมีภาพลงสีแดงของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และถูกลงสีทับด้วยภาพลงสีขาวของสมัยประวัติศาสตร์ เป็นรูปช้าง นกยูง รูปคน รูปเรขาคณิต ในขอบเขตภาพยาว 5.60 เมตร และกว้าง 1.70 เมตร (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 51)

พระพุทธรูปบาทหลังเต่า เป็นรอยพระบาทหรือรูปรอยเท้าแบบธรรมชาติขนาดใหญ่ สกัดหินออกเป็นรูปรอยเท้า จากคำบอกเล่าทำให้ทราบว่าแต่เดิมเป็นรูปคล้ายเท้า แสดงนิ้วหัวแม่เท้ากับนิ้วก้อยเท่านั้น เมื่อชาวบ้านในท้องถิ่นมาพบและเลื่อมใสศรัทธา จึงมาโบกปูนทับ ทำรูปนิ้วเท้าครบถ้วนให้ชัดเจนดังเช่นที่เห็นในปัจจุบัน (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 51)

ศิลปะถ้ำ ภาพเขียนสีสมัยประวัติศาสตร์บนภูพระบาทแห่งนี้จะเริ่มทำสืบเนื่องกันมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ต่อมามีการปรับสถานที่แห่งนี้ให้เป็นศาสนสถาน เนื่องจากสืบทอดความสำคัญในแง่เป็นแหล่งพิธีกรรมของกลุ่มชนมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จากลักษณะศิลปกรรมเท่าที่หลงเหลืออยู่เข้าใจว่าในบริเวณนี้เป็นวัดหรือพุทธสถานที่สำคัญและชัดเจนขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 จึงคงเค้าศิลปกรรมตามแบบทวารวดี และศิลปะเขมรไว้ นอกจากนั้นแล้วภาพลงสีบางแห่งคงสร้างสรรค์ขึ้นในสมัยหลังจากนั้น (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 52)

2. พระพุทธไสยาสน์ ภูเวียง จังหวัดขอนแก่น

ภูเวียงเป็นภูเขาหินทรายยอดตัด ที่ยาวและสูงแห่งหนึ่งของอีสานตอนบน ทอดตัวตามแนวตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ ในเขตจังหวัดขอนแก่น

ส่วนหนึ่งของภูเวียงอยู่ในเขตอำเภอชุมแพมียอดสูงสุดที่ 844 เมตร จากระดับน้ำทะเล ณ บริเวณหน้าผาทางตะวันตกเฉียงใต้ของภูเขา ปรากฏภาพสลักรูปพระนอนบนผาหินที่ระดับความสูง 620 เมตร จากพื้นดินล่าง ทางขึ้นสู่แหล่งอยู่ในเขตหมู่ที่ 1 บ้านไชยสอ ตำบลไชยสอ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ห่างจากตัวอำเภอชุมแพประมาณ 6 กิโลเมตร (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 56)

ภาพที่ 3-84 พระพุทธไสยาสน์ภูเวียง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ 3-85 พระพักตร์ของพระพุทธไสยาสน์ภูเวียง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

รูปพระนอนหรือรูปพระพุทธไสยาสน์ที่ภูเวียงเป็นภาพสลักนูนบนหินตัดรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งอยู่บนหน้าผา สลักนูนขึ้นมา 20 ซม. สลักเป็นรูปองค์พระนอนโดด ๆ 1 องค์ ยาว 3.80 เมตร (ภาพที่ 3-84, 3-85)

องค์พระนอนตะแคงข้างขวาตามแบบสืบทอดพระพุทธเจ้า พระเศียรหนุนพระกรและพระหัตถ์ขวา หันสู่ทิศเหนือ เม็ดพระศกใหญ่ พระอุษณิষะเป็นรูปกรวยสูง วงพระพักตร์ค่อนข้างเรียว แก้วพระพักตร์แบบพระพุทธรูปทวารวดีทั่วไป หันพระพักตร์สู่ทิศตะวันตก พระอังสา (ป่า) กว้าง

พระกรซ้ายทอดแนบลำพระองค์ พระหัตถ์ใหญ่ ทรงผ้าจีวรแบบห่มเฉียงแนบพระองค์ พาดสังฆาฏียาว แสดงรอยพับหยักที่ปลายชายจีวร และชายอันตราวาสก (สบง-ผ้าถุง) บานออกตอนปลาย พระบาทซ้ายทับพระบาทขวาเหลื่อมเล็กน้อยในแนวค่อนข้างฉาก

นอกจากภาพสลักพระพุทธรูปดังกล่าวแล้ว บนแผ่นหินแผ่นเดียวกันนี้ไปทางทิศเหนือระดับต่ำกว่าเศียรพระพุทธรูปเล็กน้อย มีอักษรจารึกสองบรรทัดเป็นภาษาโบราณซึ่งนางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ ผู้เชี่ยวชาญภาษาโบราณ กองหอสมุดแห่งชาติได้ วินิจฉัยตามภาพถ่ายได้ว่า

ลักษณะรูปสลักจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกับรูปอักษรที่ใช้อยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14 รูปอักษรแบบหลังปัลลวะ

เนื่องจากจารึกนี้เห็นเส้นอักษรเพียงเล็กน้อยไม่จบความ อ่านได้ว่า

บรรทัดที่ 1. ราผาจา...

บรรทัดที่ 2. วิทยา...

จากคำอ่านที่ได้นำจะเป็นภาษาสันสกฤต แปลได้เพียงคำศัพท์ไม่เป็นประโยคว่า

บรรทัดที่ 1 ให้พูด...

บรรทัดที่ 2 ความรู้...

ภาพสลักบนแผ่นหิน ณ หน้าผาภูเวียงแห่งนี้เป็นภาพพระพุทธรุไสยาสน์ สร้างตามศิลปะแบบทวารวดี

กรมศิลปากรกำหนดอายุไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 โดยพิจารณาจากรูปแบบทางศิลปะและความหมายทางประติมานวิทยา ประกอบกับอักษรวิทยาหรืออักษรจารึกที่จารึก (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 58) แต่ผู้วิจัยเห็นว่าควรจะมีอายุหลังจากนี้พอสมควร ทั้งรูปแบบของตัวอักษรที่กลายมาเป็นแบบหลังปัลลวะแล้ว และรวมถึงรูปแบบทางศิลปกรรมที่มีความเป็นทวารวดีแบบท้องถิ่นแล้ว กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-15

3. พระพุทธรุไสยาสน์ ภูโป จังหวัดกาฬสินธุ์

แหล่งศิลปะถ้ำสมัยประวัติศาสตร์ ณ ที่นี้ เป็นภาพสลักรูปพระนอนบนแผ่นหินได้เพียงผา 2 แห่ง อยู่ทางฟากเขาด้านตะวันตก ในเขตวัดพระอินทร์ประทานพร บ้านโพนคำ ตำบลภูโป อำเภอเมืองกาฬสินธุ์

ภาพสลักสองภาพอยู่บนผาหินต่างระดับกัน ภาพแรกสลักอยู่บนผนังหินได้เพียงผาเชิงเขาสูงจากพื้นดินราบ (ที่วัด) ประมาณ 5 เมตร ภาพที่สองอยู่บนผนังหินได้เพียงผาเกือบถึงยอดเขาสูงจากพื้นดินล่างประมาณ 80 เมตร (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 68)

ภาพที่ 3-86 พระพุทธรูปไสยาสน์ภูโป ตำแหน่งแรก (องค์ล่าง) อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัด
กาฬสินธุ์

ตำแหน่งแรก เป็นภาพสลักบนแผ่นหินได้เพิงผาเชิงเขา สูงขึ้นมาจากแผ่นหินประมาณ 15 ซม. ความยาวของภาพสลัก 3.30 เมตร กว้างที่สุด 1.29 เมตร (ภาพที่ 3-86)

รายละเอียดของภาพสลัก ในที่นี้ไม่ได้สลักเฉพาะรูปองค์พระนอนลอยๆ แต่สลักแผ่นพื้นหินให้เห็นเป็นรูปผ้าปูลาดรององค์พระและผ้า (หมอน) รองหนุนพระเศียรและรองพระบาท ทั้งคู่รอบๆ พระวรกายและพระเศียร สลักเป็นรูปประภาวาลีที่เส้นกรอบนอกของประภาวาลีรอบพระเศียรสลักรูปดวงดอกไม้เป็นระยะทำให้ดูคล้ายเป็นรัศมีเพิ่มขึ้น

องค์พระนอนตะแคงข้างขวาตามแบบสืบทอดไสยาสน์ พระเศียรประทับบนพระหัตถ์และพระกรข้างขวา หันสู่ทิศเหนือ พระพักตร์หันสู่ทิศตะวันตก พระพักตร์รูปเหลี่ยมแป้น ขมวดพระเกศาใหญ่ พระอุษณิษะนูนแหลมเป็นรูปกรวย รายละเอียดพระพักตร์คมชัด พระกรซ้ายวางทอดแนบพระองค์ พระบาทซ้ายซ้อนทับพระบาทขวาในแนวเกือบตั้งฉาก แสดงการครองผ้าห่มเฉียงแนบพระองค์ ไม่แสดงผ้าเป็นจีบแต่อย่างใด เว้นแต่แสดงชายผ้าแผ่ลู่เล็กน้อยในช่วงล่าง

ปลายพระบาทด้านล่างมีตัวอักษรโบราณ แต่ได้ถูกทาสีทองสังเคราะห์ทับตลอดแผ่นหินที่มีภาพสลักชิ้นนี้ ทำให้ไม่อาจทราบว่ามีข้อความประการใดหรือจะนำมากำหนดอายุสมัยของพระพุทธรูปไสยาสน์นี้ก็ยังไม่ได้

ภาพที่ 3-87 พระพุทธไสยาสน์รูปทองคำแท่งที่สอง (องค์บน) อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัด
กาฬสินธุ์

ตำแหน่งที่สอง หรือภาพสลักที่อยู่สูงขึ้น ไป ณ เพิงผาใกล้ยอดเขา ซึ่งยื่นออกมาราว 3.45 เมตร และสูงจากพื้น 2.65 เมตร ก้อนหินที่รองรับเพิงบนจึงมีความสูงพอที่จะสลักรูปพระนอน ประทับบนดั่งเตียง โดยสลักหินที่รองรับได้องค์พระให้เป็นแท่นขอบเหลี่ยมต่อด้วยขาตู้หนึ่ง ซึ่ง สลักเสลาให้ดูเป็นเตียงต่อดูออกไปจนถึงพื้นหินเบื้องล่าง หน้าเพิงผาเป็นลานกว้างขนาด 8.40 เมตร (ภาพที่ 3- 87) (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 69)

ความยาวของภาพสลักนับจากประภาวดีเหนือเศียรพระจนถึงขอบเตียงปลายพระบาท 5.20 เมตร ส่วนกว้างสุด 1.50 เมตร องค์พระสลักนูนสูงประกอบกับการสลักให้มีปริมาตร เน้นสัดส่วน และลักษณะอ่อนช้อยแบบอุดมคติ มากกว่าที่จะเป็นลักษณะเสมือนจริงแบบศิลปะทวารวดี

องค์พระทอดพระองค์ยาวในท่านอนตะแคงข้างขวา แบบที่เรียกกันว่า สีหไสยาสน์ (ท่านอนคู้พญาราชสีห์) อันเป็นท่านอนที่พระพุทธเจ้าปฏิบัติ ตามที่ปรากฏจากมหาปรินิพพานสูตร ใน พระไตรปิฎก พระเศียรหันสู่ทิศเหนือก่อนมาทางตะวันตกเพียงเล็กน้อย พระพักตร์หันสู่ทิศ ตะวันตก วงพระพักตร์รูปไข่ พระขนงเป็นเส้น โค้งคมยาวรับกับพระเนตร (หลับ) โศ และ พระนาสิกโค้ง พระโอษฐ์แถมยิ้มเล็กน้อย รับกับพระปรารักษ์และพระหนุอ้มเอิบ พระกรณยาวได้ สัดส่วน ขมวดพระเกศาใหญ่เป็นรูปก้นหอย อุษณิษะนูนเป็นกรวยต่อด้วยพระเกตุมาลาเป็นเปลว สิ้นสลักให้เห็นบาง ๆ พระเศียรหนุนบนพระกรซ้ายซึ่งมีหมอน (ขวาง) รูปสามเหลี่ยมรองรับ พระกรซ้ายวางพาดแนบพระวรกาย ซึ่งแสดงส่วนโค้งเว้าตามแบบรูปร่างมนุษย์ แสดงการครองผ้า แบบห่มเฉียงแนบพระองค์ สลักร่องเป็นแนวสังฆาฏิพาดทับอยู่บนพระปฤษฎางค์ซ้าย ปลายสังฆาฏิ หักกริ้วเล็กน้อย แสดงริ้วอุตราสงค์ (จีวร-ผ้าห่มของสงฆ์) พระบาทซ้ายเกยพระบาทขวาเล็กน้อย ไม่ซ้อนกันแนบสนิทในแนวฉากหรือเกือบตั้งฉากตามพุทธปฏิมารูปพระนอนทั่วไป

ภาพสลักรูปพระนอนทั้งสองภาพ ณ ฐานแห่งนี้เรียกได้ว่าเป็นพระพุทธรูปไสยาสน์ทั้ง รายละเอียดประกอบอื่น ๆ เช่น ทิศทางการหันพระเศียรสู่ทิศเหนือ องค์พระประทับบนผ้ารองหรือ คั้งเตียง ประภาวดีรอบพระพุทธรูปองค์ยังแสดงถึงการสร้างสรรค์พุทธปฏิมาขึ้นนี้ เพื่อให้หมายถึง พระพุทธเจ้าปางปรินิพพานยิ่งกว่าพุทธกิจประจำวัน

ลักษณะศิลปกรรมของภาพสลักพระนอนองค์แรก (องค์ล่างหรือองค์ที่อยู่เชิงเขา) สร้างตามศิลปกรรมแบบทวารวดีอีสาน กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 70) เช่นการสลักให้พระกรรมไค้งย้อยลือไปกับรูปพระพักตร์ ในลักษณะที่สมจริงแบบศิลปะ ทวารวดี

ลักษณะศิลปกรรมของภาพสลักพระนอนองค์สอง (องค์บนหรือองค์ที่อยู่ใกล้ยอดเขา) น่าจะสร้างขึ้นในสมัยหลัง เพื่อสืบทอดคตินิยมการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ เพื่อสักการบูชา ทั้งนี้ได้สร้างขึ้นตามแบบอย่างพุทธศิลป์แบบทวารวดีที่มีพระนอนองค์ที่อยู่เชิงเขาเป็นต้นแบบ เป็นข้อสันนิษฐานเบื้องต้นประการหนึ่งทำให้พระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้แสดงลักษณะความเรียบง่ายสง่างามแบบศิลปกรรมทวารวดีแต่ลดความแข็ง,หนัก (ในปริมาตรของประติมากรรม) ที่มีอยู่ในพุทธศิลป์แบบทวารวดี โดยเพิ่มคุณลักษณะอันอ่อนช้อย เน้นพระพักตร์ที่สวยงามอ่อนหวาน ภาพพระนอนองค์นี้อาจสร้างขึ้นในชั้นหลัง แต่จะเป็นยุคสมัยใดนั้นยังไม่สามารถกล่าวได้

อนึ่ง ภาพสลักของหัวเสา (ขาตั้งเตียง) รูปหมอนน้ำ ที่รองรับองค์พระ ก็ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบของหัวเสารูปหมอนน้ำที่สัมพันธ์กับหัวเสาแบบเดียวกันนี้ในสถาปัตยกรรมแบบทวารวดี อย่างเช่นหัวเสารูปหมอนน้ำที่ปรากฏบนภาพสลักจากโบสถ์เมืองฟ้าแดดสงยาง ทั้งภาพพุทธประวัติ ตอนพิมพ์าพิลาป และภาพสลักนิทานชาดกเรื่อง โสธ ต่างก็เป็นส่วนประดับของหัวเสาในสถาปัตยกรรมดังกล่าว

4. ภูคำ จังหวัดกาฬสินธุ์

ภูคำเป็นภูเขาหินทราย สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง 192 เมตร หรือสูงจากพื้นดินล่างประมาณ 20 เมตร ทอดตัวตามแนวตะวันตกเฉียงเหนือ – ตะวันออกเฉียงใต้

ในเขตหมู่ที่ 5 บ้านโคกทราย ตำบลสหัสขันธ์ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 5 กิโลเมตร

ภาพที่ 3-88 พระนอนภูค่าว อำเภอสหพันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

ภาพสลักนูน มีความหนาจากแผ่นหิน 15 ซม. อยู่ใต้เพิงหินที่ยื่นออกมา 2.50 เมตร (ภาพที่ 3-88) เป็นเพิงช่วยปกป้องภาพสลักจากฝน แดด ลม ได้เป็นอย่างดี เบื้องล่างของภาพสลักเป็นแผ่นหินยาว ซึ่งถูกสกัดให้ดูเป็นแท่นสี่เหลี่ยมรองรับภาพ ทำให้ภาพสลักไม่ลอยตัวออกมาและเมื่อมองรอบรอบได้ภาพสลักซึ่งเป็นรูปพระนอน ก็ดูคล้ายเป็นเตียงรองรับองค์พระ ความยาวขององค์พระนับจากปลายพระบาทถึงประภาวลิ 2.09 เมตร ส่วนกว้างที่สุดนับจากช่วงกว้างบริเวณพระโสภี (ตะโพก) ถึงพระหัตถ์ ที่พาดทับอยู่ 54 ซม. (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 63)

ภาพสลักแสดงภาพพระนอนในท่านอนตะแคงข้างซ้าย ไม่ใช่ตะแคงข้างขวาตามแบบที่เรียกว่าสีหไสยาสน์ (ท่านอนคุดค้งพญาราชสีห์) อันเป็นท่านอนเฉพาะหรือท่านอนเมื่อคราวเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธองค์ตามเนื้อความในมหาปรินิพพานสูตร โดยหันพระเศียรไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พระพักตร์หันทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ แสดงการครองผ้าแบบห่มเฉียงแบบพระองค์ สลักลายเส้นให้เป็นริ้วอุตราสงค์ (จีวร-ผ้าห่มของสงฆ์) ริ้วชายอันตราสก (สบง-ผ้าถุงของสงฆ์) และริ้วสังฆาฏิ (ผ้าพาดบ่าของสงฆ์) ซ้อนทับอยู่บนริ้วชายอุตราสงค์ พระพักตร์ค่อนข้างกลม รายละเอียดพระพักตร์ชัดเจน พระเกศาเรียบไม่มีขมวดพระเกศาหรือพระอุษณิยะ (ส่วนที่นูนขึ้นกลางศีรษะ เป็นสัญลักษณ์มหาบุรุษ) เช่นภาพพระพุทธเจ้าที่นิยมสร้างทั่วไป (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 64)

พระนอน ณ ที่นี้ สร้างแตกต่างจากแบบนิยมพระพุทธรูปปางไสยาสน์ทั่วไป คือองค์พระมิได้นอนตะแคงข้างขวาอย่างสีหไสยาตามคัมภีร์ แต่นอนตะแคงข้างซ้าย มีข้อสันนิษฐานอยู่สองข้อคือ ผู้สร้างมิได้คำนึงว่าการสร้างรูปพระนอนโดยตะแคงข้างขวาหรือซ้ายเป็นเรื่องสำคัญ แต่คำนึงถึงทิศทางหันพระเศียรให้อยู่ก่อนไปทางทิศเหนือ ซึ่งเป็นทิศที่พระพุทธองค์หันพระเศียรไปสู่

เมื่อครั้งเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางหนึ่งนิยมสร้างเพื่อสื่อความหมายแทน
สังเขนิยสถาน 1 ใน 4 ในพุทธศาสนาที่พุทธศาสนิกชนควรรู้อ หรือบางท่านก็สันนิษฐานว่า
น่าจะเป็นภาพพระพุทธรูปสาวก คือพระโมคคัลลาน อัครสาวกเบื้องซ้ายของพระพุทธองค์
(รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 64)

จากพุทธลักษณะของภาพสลักบนผาหินชิ้นนี้ เปรียบเทียบกับพุทธลักษณะกับ
พระพุทธรูปที่พบในแหล่งอื่น ๆ แล้วคงสร้างขึ้นในวัฒนธรรมทวารวดี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษ
ที่ 12 – 14 (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 63)

อนึ่ง ภาพสลักดังกล่าวอาจมีความเกี่ยวข้องกับการให้ความเคารพบูชาพระเถระผู้ใหญ่
ด้วยมีหลักฐานด้านจารึกกล่าวเกี่ยวกับการทำบุญอุทิศถวายเป็นพุทธบูชาแด่พระอุปัชฌายจารย์ อัน
แสดงให้เห็นบทบาทของพระสงฆ์ในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดี (ซึ่งได้กล่าวถึงรายละเอียดนี้ไว้
ในหัวข้อการอภิปรายผล)

5. พระพุทธรูป ภูพระ (พระเจ้าองค์ตื้อ) จังหวัดชัยภูมิ

ภูพระ เป็นภูเขาหินทรายเตี้ย ๆ มีเพิงหินรูปดอกเห็ดสองเพิง ซึ่งมีภาพสลักนูน
พระพุทธรูป เรียกกันว่าพระเจ้าตื้อ หรือพระเจ้าองค์ตื้อ
ศิลปะถ้ำที่ภูพระตั้งอยู่ในเขตหมู่ 6 บ้านนาไก่เขา ตำบลนาเลี้ยว อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัด
ชัยภูมิ

เพิงหินหรือหินตั้งรูปคล้ายเห็ด 2 เพิงตั้งอยู่เอียงกัน เพิงนอกหรือเพิงหน้า ทางขวามือ
สลักรูปพระพุทธรูปประทับนั่ง 7 องค์ รอบ โคนหินตั้ง ในทำนังขัดสมาธิเพชร เป็นปางสมาธิ 5 องค์
ปางมารวิชัย 2 องค์ ได้แก่ องค์ริมสุดและองค์เล็กที่สุด แต่พระหัตถ์ที่ทอดพาดพระเพลากลับเป็น
พระหัตถ์ข้างซ้าย (ภาพที่ 3- 89)

ภาพที่ 3-89 พระเจ้าองค์ตื้อ ภูพระ อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ

ภาพที่ 3-90 กลุ่มพระพุทธรูปภูพระ อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ

เช่นเดียวกับรูปสลักพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ เพิงหินอีกเพิงหนึ่งซึ่งเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชรปางมารวิชัย (กลับด้าน) คือ พระหัตถ์ซ้ายวางพาดที่พระเพลาแทนที่จะเป็นพระหัตถ์ข้างขวาตามคตินิยม การสร้างพระพุทธรูปปางมารวิชัย พระพุทธรูปสลักบนองค์ใหญ่นี้ ขนาดหน้าตักกว้าง 5 ฟุต สูง 7 ฟุต บนพระเศียรมีเกตุมาลาเป็นตุ่มเล็ก ๆ แสดงริ้วขอบสังฆาฏิเป็นแถบพาดพระอังสาซัดเจน (ภาพที่ 3- 89-3-90) (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 76)

จากลักษณะศิลปกรรมซึ่งมีเค้าของศิลปกรรมเขมรแบบพื้นถิ่น สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 18-19 เพื่อให้เป็นพุทธสถาน เป็นที่เคารพบูชาของคนท้องถิ่นแถบนี้ ในช่วงสมัยดังกล่าว (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 78)

6. พระพุทธไสยาสน์ วัดเชิงค้อยเทพรัตน จังหวัดสกลนคร

สถานที่ประดิษฐานองค์พระเป็นชะง่อนผา ที่เชิงเขาภูพาน โดยมีแผ่นหินปิดด้านบน และได้ทรุดตัวลงมาถึงระดับพระกรขวา ขนาดขององค์พระวัดจากปลายพระเศียรถึงพระบาทประมาณ 2 เมตร องค์พระประทับในอิริยาบถไสยาสน์บนฐานรูปดอกบัว โดยเอียงด้านขวา แบบลีลาไสยาสน์ ตามแนวลาดเอียงของชั้นหินที่เกิดจากการทรุดตัวด้านปลายพระบาทประมาณ 30 องศา ทำให้ปลายพระบาทลาดลงต่ำกว่าพระเศียร พระวรกายก่อนบนบ่งว่าชำรุดแต่ยังคงบูรณะตามลักษณะเค้าโครงเดิม โดยการพอกปูนทับเสริมเข้าไปใหม่ ยกพระกรขวารับพระเศียร ตั้งพระกะโบริ (ข้อศอก) จรดพื้น พระพักตร์ถูกบูรณะใหม่ที่ไม่เหลือเค้าเดิมของพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดี ส่วนที่สมบูรณ์และคงรูปแบบพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดีนั้นน่าจะเป็นส่วนล่างตั้งแต่พระชงฆ์จนถึงพระบาท ที่ปูนใหม่กะเทาะออกเผยให้เห็นเนื้อหินดั้งเดิมแต่แรกสร้าง โดยพระบาทเป็นลักษณะแบบเสมือนจริง มีความอวบอูม นิ้วพระบาทกลมใหญ่ ฝ่าพระบาทเรียบไม่มี

ลวดลาย ใด ๆ (ภาพที่ 3-91)

ภาพที่ 3-91 พระพุทธรไสยาสน์ วัดเชิงดอยเทพรัตน์ อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

ภาพที่ 3-92 ลักษณะของฐานรูปกลีบบัว จากพระพุทธรไสยาสน์ วัดเชิงดอยเทพรัตน์ อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของพระพุทธรูปองค์นี้คือที่แท่นฐานหลักเป็นรูปกลีบบัวหงายเรียงรายอยู่ระหว่างองค์พระกับแท่นรองรับเบื้องล่าง (ภาพที่ 3-92) ซึ่งรูปแบบของกลีบบัวมีลักษณะเดียวกับกลีบบัวที่ประดับส่วนฐานของเสมาหินที่พบเห็นได้ทั่วไปในศิลปะทวารวดีอีสาน

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่าเนื้อหาในส่วนนี้ได้แยกกล่าวเฉพาะข้อมูลในการที่จะศึกษาวิเคราะห์ ถึงรูปแบบ และความหมายของงานพุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ซึ่งกล่าวเป็นสองส่วนคือ พุทธเจดีย์ หรือ ศาสนสถานที่อยู่ในเขตชุมชนเมืองตามแบบวัดคามวาสี และศาสนสถานส่วนที่อยู่ในเขตชนบทตามแบบวัดคฤวาสีของสังคมวัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดี อันจะได้กล่าวถึงรายละเอียดต่อไปในบทวิเคราะห์

มหาวิทยาลัยบูรพา
Burapha University